

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Spółeczno-ekonomiczne determinanty umacniania i spowalniania procesów rozwojowych na terenach wiejskich w Polsce

90

MONOGRAFIE
PROGRAMU
WIELOLETNIEGO

WARSZAWA 2018

**Spółeczno-ekonomiczne
determinanty umacniania
i spowalniania procesów
rozwojowych na terenach
wiejskich w Polsce**

**INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY**

Spółeczno-ekonomiczne determinanty umacniania i spowalniania procesów rozwojowych na terenach wiejskich w Polsce

Redakcja naukowa

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

Autorzy:

dr inż. Paweł Chmieliński

dr Michał Dudek

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

**ROLNICTWO POLSKIE I UE 2020+
WYZWANIA, SZANSE, ZAGROŻENIA, PROPOZYCJE**

Warszawa 2018

Dr inż. Paweł Chmieliński (ORCID nr 0000-0001-8377-0702), dr Michał Dudek (ORCID nr 0000-0002-6977-8561), dr inż. Bożena Karwat-Woźniak (ORCID nr 0000-0003-2503-5181) oraz dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB (ORCID nr 0000-0001-5361-0089) są pracownikami Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego.

Niniejsza monografia powstała w ramach realizacji tematu drugiego Programu Wieloletniego 2015-2019 zatytułowanego *Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*.

Swoim zakresem obejmuje dwa zadania badawcze:

Mechanizmy przewyższania barier strukturalnych w rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich

oraz *Przemiany gospodarki wiejskiej a programowanie polityki wobec wsi i rolnictwa*.

Celem badania w roku 2018 była analiza znaczenia wybranych instrumentów WPR w procesach rozwojowych w rolnictwie, jak również ocena realizacji założeń umowy partnerskiej w odniesieniu społeczno-gospodarczego do zróżnicowania obszarów wiejskich.

Recenzenci:

Dr Konrad Czapiewski, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania w Warszawie

Dr hab. Aleksander Grzelak, prof. Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu

Korekta

Joanna Gozdera

Redakcja techniczna

Leszek Ślipki

Projekt okładki

Leszek Ślipki

ISBN 978-83-7658-771-4

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej

– Państwowy Instytut Badawczy

ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa

tel.: (22) 50 54 444

faks: (22) 50 54 757

e-mail: dw@ierigz.waw.pl

<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

	Wstęp	7
	<i>(dr inż. Bożena Karwat-Woźniak, dr inż. Paweł Chmieliński)</i>	
Rozdział I	Zróźnicowanie społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce a możliwości ich inteligentnego rozwoju	10
	<i>(dr Michał Dudek)</i>	
I.1.	Wprowadzenie	10
I.2.	Identyfikacja możliwości inteligentnego rozwoju wsi: dane i metodyka	13
I.3.	Inteligentny rozwój w warunkach obszarów wiejskich	17
I.4.	Charakterystyka potencjału inteligentnego rozwoju badanych wsi	22
I.4.1.	<i>Cechy strukturalne</i>	22
I.4.2.	<i>Warunki przyrodnicze, środowiskowe i kulturowe w badanych wsiach</i>	31
I.4.3.	<i>Sieci i współpraca</i>	36
	Podsumowanie	38
Rozdział II	Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na zmiany w polskim rolnictwie	41
	<i>(dr inż. Bożena Karwat-Woźniak, dr inż. Paweł Chmieliński)</i>	
II.1.	Wprowadzenie	41
II.2.	Materiał empiryczny i metody badań	45
II.3.	Wspólna Polityka Rolna w okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej	49
II.4.	Zmiany w sytuacji polskiego rolnictwa po akcesji do Unii Europejskiej	55
II.4.1.	<i>Struktura obszarowa i koncentracja ziemi rolniczej</i>	55
II.4.2.	<i>Wyposażenie polskich gospodarstw w środki trwałe</i>	61
II.5.	Oddziaływanie płatności w ramach WPR 2007-2013 na wydajność pracy oraz techniczne uzbrojenie pracy w rodzinnych gospodarstwach rolnych w Polsce	67
	Podsumowanie	77
Rozdział III	Ochrona zdrowia mieszkańców wsi jako determinanta realizacji celu tematycznego Umowy Partnerstwa	82
	<i>(dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB)</i>	
III.1.	Wprowadzenie	82
III.2.	Wybrane wskaźniki stanu zdrowia ludności	84
III.3.	Wybrane uwarunkowania wpływające na stan zdrowia ludności na wsi	89
III.3.1	<i>Wyposażenie gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania</i>	90
III.3.2	<i>Wydatki na ochronę zdrowia</i>	91
III.4.	Placówki ochrony zdrowia	95
III.5.	Wybrane zagadnienia związane z ochroną zdrowia w Polsce i innych krajach	102
	Podsumowanie	104
	Literatura	106
	Aneks	113

Wstęp

Postępująca liberalizacja stosunków gospodarczych w coraz większym stopniu zaznacza się również w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Ten proces w znacznym stopniu kształtują uwarunkowania o charakterze globalnym. Sprostanie narastającej rywalizacji, w przypadku polskich gospodarstw rolnych, wiązać należy z poprawą ich zdolności konkurencyjnej, głównie w płaszczyźnie zasobowej. Z kolei od efektywnego wykorzystania i pomnażania zasobów wewnętrznych, przy umiejętnym wykorzystaniu wiedzy oraz możliwości zewnętrznego finansowania innowacyjnych pomysłów, zależeć będzie powodzenie w procesie przekształceń na obszarach wiejskich w kierunku tworzenia nowych miejsc pracy w działalności pozarolniczej. Wdrażane instrumenty polityki państwa szczególnie mogą oddziaływać na przemiany strukturalne w rolnictwie oraz z pozytywnymi zmianami w systemach wiejskich, jako przestrzeni społeczno-gospodarczej oraz życia i pracy ludności wiejskiej.

Wraz z rozwojem gospodarczym postępuje proces substytuowania poszczególnych czynników produkcji rolniczej, przy czym szczególnego znaczenia nabiera zastępowanie ziemi nakładami pracy i kapitałem, a zwłaszcza tym ostatnim. Jednak w warunkach rozdrobnionego obszarowo polskiego rolnictwa, zwłaszcza z perspektywy poszczególnych producentów rolnych, powierzchnia uprawianej ziemi nadal w znacznym stopniu określa zarówno skalę, jak i dochody uzyskiwane z działalności rolniczej. Oznacza to, że w sytuacji dużego rozdrobnienia obszarowego gospodarstw, wzrost ich areалу może znacząco wpłynąć na poprawę ich kondycji ekonomicznej i pozycji konkurencyjnej.

W niniejszej pracy wskazano na wybrane elementy z jednej strony odzwierciedlające złożoność procesów rozwojowych na terenach wiejskich, ale również wskazujące na wybrane, istotne dla utrzymania witalności systemów społeczno-ekonomicznych, jako przykładów różnych płaszczyzn, na których uwidaczniają się rozmaite determinanty umacniania i spowalniania procesów wzrostu na wsi.

W pierwszej części przedstawiono przesłanki inteligentnego rozwoju wsi z perspektywy teorii zrównoważonego rozwoju, gdzie czynniki tego procesu stanowią cechy strukturalne danego terenu (jak np. dostępność przestrzenna, lokalizacja geograficzna, cechy mieszkańców i podmiotów funkcjonujących na

danym terenie) oraz jakość zasobów środowiskowych i kulturowych. Stworzyło to możliwości szczegółowego udokumentowania zjawisk tworzących zarówno potencjał, jak i będących barierami inteligentnego rozwoju badanych wsi. Szczególną uwagę poświęcono czynnikom utożsamianym względem rozwoju, tj. takimi, o wysokim zagrożeniu procesami depopulacji (w wyniku starzenia się oraz migracji ludności), o ograniczonych relacjach ekonomicznych z otoczeniem (a zwłaszcza z miastami), jak również duże oparcie lokalnych gospodarek na sektorze rolnym.

Osiągnięcie rozsądnego zakresu koncentracji ziemi rolniczej jest pożądane również z punktu widzenia ochrony zasobów naturalnych i zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Tym samym rozwój polskiego sektora rolnego wiąże się w znacznym stopniu z procesami koncentracji, co jest ściśle powiązane ze spadkiem liczby gospodarstw rolnych i liczby pracujących w tym segmencie aktywności ekonomicznej.

Wprowadzenie do Polski instrumentów WPR stworzyło dla rolnictwa nową jakość rozwojową, a polscy rolnicy relatywnie dobrze ją wykorzystali. Pomimo pewnych skutków niekorzystnych dla producentów rolnych, bilans polskiego rolnictwa jako członka UE jest korzystny. Pozytywne zmiany zaznaczyły się głównie w strukturach polskiego rolnictwa. Konieczność dostosowania do standardów obowiązujących na jednolitym rynku rolnym była barierą dla pewnej grupy rolników, ale ten przymus i dopływ środków finansowych skutkowało przyspieszeniem procesów modernizacji rolnictwa (poprawa struktury obszarowej, wzrost wyposażenia w środki mechanizacji, zwiększenie siły ekonomicznej, unowocześnienie technologiczne itp.) i wyodrębnianiem się silnych ekonomicznie, konkurencyjnych gospodarstw rolnych. To zjawisko prowokowało poprawę produktywności czynników wytwórczych. Sytuacja taka wraz z rozszerzeniem rynków zbytu oraz dopłatami bezpośrednimi skutkowało wzrostem dochodów rolniczych. Omówienie zależności pomiędzy instrumentami WPR oraz wskaźnikami obrazującymi kondycję gospodarstwa, jak np. wydajność pracy oraz techniczne uzbrojenie pracy w rodzinnych gospodarstwach rolnych w Polsce jest przedmiotem rozważań prowadzonych w rozdziale 2 niniejszego opracowania.

Wreszcie w pracy analizowana jest Umowa Partnerstwa, jako jeden z podstawowych dokumentów regulujących współdziałanie poszczególnych instrumentów polityki rozwoju w Polsce. Dokument ten jest przykładem podejścia strategicznego w polityce publicznej określającego sposób wykorzy-

stania funduszy UE w ramach różnych polityk, m.in. spójności, oraz wspólnej polityki rolnej. Instrumentami realizacji UP są krajowe programy operacyjne (KPO) i regionalne programy operacyjne (RPO). W trzeciej części skupiono się na zagadnieniach szczególnie istotnych dla żywotności systemów wiejskich w przyszłości, a zarazem złożonym problemie ochrony zdrowia, jako wyzwaniu dla tworzenia, wdrażania oraz oceny instrumentów polityki państwa. Ochrona zdrowia mieszkańców wsi jest bardzo dobrym przykładem determinanty realizacji celu tematycznego Umowy Partnerstwa, w ramach realizacji założeń polityki rozwoju UE i w Polsce.

Rozdział I. Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce a możliwości ich inteligentnego rozwoju

I.1. Wprowadzenie

Przy rozpatrywaniu możliwości rozwoju obszarów wiejskich w Polsce zwraca się uwagę na wiele uwarunkowań tego procesu. Zasadniczą rolę w uaktywnieniu postępu ekonomicznego na wsi wiązano dotychczas przede wszystkim z dezagraryzacją gospodarki i zatrudnienia. Mechanizm rynkowy wyrażający się w narastającej konkurencji i koncentracji wartości dodanej w branżach pozarolniczych pobudzał restrukturyzację i profesjonalizację gospodarstw rolnych oraz mobilność zawodową i przestrzenną ludności z nimi związanej. Umocnieniu się segmentu towarowej i specjalistycznej produkcji rolnej towarzyszyło różnicowanie się gospodarstw lokalnych i rosnąca aktywność zawodowa mieszkańców wsi w branżach pozarolniczych. Pomimo widocznego efektu modernizacyjnego sektora rolnego, rozwoju nowych funkcji gospodarczych oraz poprawy poziomu i warunków życia ludności, osiągniętych przy wydatnym wsparciu funduszy pochodzących z budżetu UE, na obszarach wiejskich w kraju nadal zaznaczają się problemy społeczno-ekonomiczne (Sikorska, 2013). Część terenów boryka się z niewystarczającym popytem na pracę. Jednocześnie duży udział spośród istniejących miejsc zatrudnienia mieszkańców wsi stanowią zajęcia niskopłatne, wykonywane w trudnych warunkach, obejmujące głównie branże produkcyjne, handlowe i usługowe. Poprawę sytuacji zawodowej wiejskich pracowników ogranicza nie tylko niewielkie zróżnicowanie dostępnych możliwości zarobkowania, lecz także utrudniony dostęp do usług istotnych z punktu widzenia utrzymania bądź zwiększenia aktywności zawodowej, takich jak transport publiczny, szkolenia, opieka zdrowotna czy wsparcie opiekuńcze. Poziom wynagrodzeń w zestawieniu z kosztami wynikającymi z zatrudnienia nierzadko skłania część mieszkańców wsi do bierności zawodowej, podejmowania zajęć dorywczych, w tym w gospodarstwach rolnych. Taka sytuacja nie sprzyja dalszym proefektywnościowym zmianom w rolnictwie, przyczynia się do utrzymania ukrytego bezrobocia w tym sektorze oraz wzmacnia zależność od transferów publicznych i świadczeń społecznych (Karwat-Woźniak, Chmieliński, 2013, Niedzielski, 2015).

Szereg miejscowości wiejskich w kraju wskutek odpływu i starzenia się ludności zanika. Jest to efekt procesu urbanizacji i kontynuacji trwałych zjawisk społeczno-gospodarczych, które zaznaczają się selektywnie na obszarach wiejskich. Sytuacja demograficzna wymienionych społeczności sprawia, że istnieje tam duże zapotrzebowanie na usługi zdrowotne, opiekuńcze, komunikacyjne, kulturalne czy wsparcie socjalne. Najczęściej nie może ono być zaspokojone ze względu na trudną sytuację finansową osób starszych, a także ograniczoną liczbę odpowiednich firm, organizacji i instytucji.

Problemy bytowe i demograficzne zaznaczają się z różnym natężeniem w regionach wiejskich w kraju. Relatywnie najlepszą sytuację pod względem poziomu i warunków życia ludności obserwuje się we wsiach podmiejskich, zlokalizowanych w sferze oddziaływania największych i średnich miast lub miejscowościach o rozwiniętych funkcjach turystycznych i rekreacyjnych. Tereny te charakteryzuje się w kategoriach wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Dotyczy on najogólniej wsi z północno-zachodniej, zachodniej i południowo-zachodniej części Polski (województwa dolnośląskie, lubuskie, opolskie, pomorskie, wielkopolskie i małopolskie) (Stanny i inni, 2018). Na przeciwległym biegunie znajdują się z reguły miejscowości położone z dala od ośrodków miejskich, zwykle na obrzeżach regionów, głównie w Polsce północno-wschodniej, wschodniej i południowo-wschodniej (województwa podlaskie, lubelskie, mazowieckie, podkarpackie, warmińsko-mazurskie). Cechują się one sięgającymi czasu rozbiorów i okresu międzywojennego opóźnieniami gospodarczymi, ograniczoną dostępnością komunikacyjną, małym zaludnieniem, deficytami po stronie infrastruktury technicznej i społecznej, a także relatywnie niższym poziomem wykształcenia mieszkańców (Rosner i Stanny, 2016, Stanny i inni, 2018). Wymienione charakterystyki sprawiają, że szanse na uaktywnienie procesów rozwoju społeczno-gospodarczego, a w konsekwencji również na poprawę sytuacji ekonomicznej tamtejszej ludności są względnie niższe. Niewątpliwie pojawienie się takich możliwości wiąże się z odpowiednim wykorzystaniem wsparcia pochodzącego z zewnątrz, jak również spożytkowaniem wewnętrznych zasobów i ukrytych potencjałów ubogich i peryferyjnych miejscowości.

Niezależnie od położenia geograficznego i nasilenia postępu ekonomicznego tereny wiejskie w Polsce dotyczą negatywne skutki zmian klimatu oraz problemy ze stanem środowiska naturalnego (Wasilewski, 2013, Bański, 2014, Bański, 2017). Rozwój produkcji rolnej na skalę przemysłową wiąże się z ogra-

niczeniem i obniżeniem jakości zasobów wody, pogorszeniem stanu gleb, emisją gazów cieplarnianych, a także stratami w zakresie różnorodności biologicznej. Intensywne inwestycje w infrastrukturę techniczną, presja urbanizacyjna i żywiolowe osadnictwo oddziałują na wiejskie ekosystemy, modyfikują naturalny krajobraz, generując dodatkowe koszty dla budżetów lokalnych i środowiska (Kozyra i Siebielec, 2014). Jednocześnie rozpowszechnienie spalania paliw stałych i odpadów na cele grzewcze i bytowe powoduje zjawiska wysokich stężeń pyłu zawieszonego w powietrzu nie tylko w mieście, ale także na wsi (*Stan środowiska...*, 2016).

Jako jeden ze sposobów przełamywania marginalizacji społeczno-ekonomicznej różnych terenów wiejskich, a także odpowiedzi na wyzwania związane z pogorszeniem stanu środowiska naturalnego, wskazuje się koncepcje inteligentnego rozwoju. Dotyczą one takiego kształtowania warunków długofalowego i dynamicznego wzrostu gospodarczego, aby nie wywierał on negatywnych efektów zewnętrznych. Dlatego głównego narzędzia w jego kreowaniu upatruje się w innowacjach i zwiększeniu liczby przedsięwzięć mogących przysłużyć się ich wytworzeniu (działalność naukowa, badawcza). Założenia i instrumenty inteligentnego rozwoju są coraz wyraźniej obecne w strategiach i praktykach polityki regionalnej i wiejskiej UE oraz jej państw członkowskich. Najogólniej polegają one wspieraniu prywatnych i publicznych inicjatyw mogących okazać się przełomowe dla gospodarki i poprawy pozycji konkurencyjnej firm krajowych. Polityka proinnowacyjna przybiera różnorodne formy, począwszy od promowania współpracy między pracownikami naukowymi a biznesem, poprzez wyznaczanie strategicznych kierunków badań i zwiększanie na nie nakładów, aż po oferowanie zachęt finansowych i podatkowych dla podmiotów innowacyjnych (Mazzucato, 2016). Należy jednak zauważyć, że nowe i cenne ekonomicznie rozwiązania tworzone są z reguły przez prywatne i duże przedsiębiorstwa funkcjonujące w skali międzynarodowej i relatywnie najbardziej przyczyniają się do dobrobytu metropolii i ich mieszkańców. Sprzyja temu renta położenia, z którą wiążą się niższe koszty pozyskiwania kapitału, wykwalifikowanych pracowników i wartościowych informacji gospodarczych oraz możliwość współpracy z licznymi organizacjami nastawionymi na kreowanie nowych bądź ulepszonych produktów i usług (Freshwater, 2016). Przestrzennej koncentracji działalności innowacyjnej służy także system definiowania, uznawania i rozpowszechniania innowacji, kształtowany przez najbardziej znaczące kraje, firmy i organizacje (Godin, 2015). W efekcie różnice w poziomie rozwoju gospodarczego bazującego na nowych produktach i usługach o wysokiej warto-

ści dodanej utrzymują się i wynikają ze specyfiki procesu innowacji. W tym kontekście odniesienie czy realizacja konwencjonalnie rozumianej teorii i instrumentów inteligentnego rozwoju do terenów peryferyjnych i wiejskich wydają się problematyczne.

Odmienne sposoby postrzegania miejsko-wiejskich różnic w poziomie rozwoju gospodarczego, a także traktowania działalności innowacyjnej proponuje idea inteligentnego rozwoju wsi (*smart rural development*). Wskazuje ona na nowe możliwości postępu gospodarczego w wyniku łączenia unikalnych zasobów i potencjałów wsi z wykorzystaniem nowoczesnych technologii i rozwiązań biznesowych oraz wsparcia zewnętrznego. W perspektywie inteligentnego rozwoju wsi głównego celu nie stanowi niwelowanie tradycyjnie pojmowanego dystansu pomiędzy metropoliami a peryferiami. Koncepcja ta wpisuje się raczej w paradygmat zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (Naldi i inni, 2015, Zegar, 2017). Działalność innowacyjna jest tam postrzegana szeroko i ukierunkowuje się ją na rozwiązanie lokalnych problemów społecznych, środowiskowych i ekonomicznych. Podejmowane przedsięwzięcia rozwojowe służą tworzeniu dogodnych warunków życia i aktywności zawodowej oraz zaspokojeniu potrzeb mieszkańców. Niniejszy rozdział monografii koncentruje się na identyfikacji i ocenie wybranych przesłanek oraz ograniczeń tak rozumianego inteligentnego rozwoju wsi. Wskazane w literaturze przedmiotu jego przejawy wykorzystano do analizy wyników badań terenowych przeprowadzonych na obszarach wiejskich w Polsce.

I.2. Identyfikacja możliwości inteligentnego rozwoju wsi: dane i metodyka

Pojęcie inteligentnego rozwoju wsi jest terminem wieloznacznym. Przekłada się to na trudności w empirycznej weryfikacji jego przesłanek, przejawów i stanu zaawansowania. Za kluczowy element inteligentnego rozwoju uznaje się **wzrost gospodarczy wywołany innowacjami**. Proces powiększania się produkcji dóbr i usług jest zwykle osiąganym dzięki akumulacji kapitału (oszczędności), zwiększeniu zasobów pracy oraz postępowi technicznemu (Graczyk i inni, 2018). Ten ostatni następuje dzięki przyrostowi wiedzy, będącej warunkiem innowacji, rozumianych klasycznie jako *wdrożenie nowego lub znacząco udoskonalonego produktu (wyrobu lub usługi) lub procesu, nowej metody marketingowej lub nowej metody organizacyjnej w praktyce gospodarczej, organizacji miejsca pracy lub stosunkach*

z otoczeniem (*Podręcznik Oslo...*, 2005). W ujęciu konwencjonalnym, zgodnym z modelem STI (*science, technology, innovation*) innowacje z czasem rozprzestrzeniają się, przyczyniając się do wytworzenia nowych produktów i wydajnych metod wytwarzania (*Potencjał innowacyjny...*, 2016). Proces tworzenia nowych rozwiązań jest niepewny, z reguły wymaga znacznych nakładów inwestycyjnych, informacji skodyfikowanej, naukowej i skutkuje wygenerowaniem w praktyce gospodarczej przełomowych produktów i usług w skali międzynarodowej czy globalnej. Przyjęte wskaźniki inteligentnego rozwoju są w modelu STI przede wszystkim oparte na tradycyjnych nakładowych lub wynikowych miarach innowacyjności (poziom wydatków przedsiębiorstw lub rządu na badania i rozwój jako procent w PKB, liczba publikacji naukowych, patentów). Interpretacja tych wskaźników wiąże się z klasyczną analizą ilościową danych statystycznych (tabela I.1). Dlatego możliwość rozpatrywania działalności innowacyjnej lub inteligentnego rozwoju dotyczy zwykle krajów, rzadziej regionów lub subregionów (np. udział wydatków na badania i rozwój w PKB, poziom formalnego wykształcenia) (Bonfiglio i inni, 2017).

Tabela I.1. Modele innowacji dla obszarów wiejskich

Wyszczególnienie	Konwencjonalny	Zrównoważonego Rozwoju
Rodzaj innowacji	rozwiązanie przełomowe dla rynku i oparte o nowoczesne technologie	ulepszenie w skali lokalnej lub ponadlokalnej
Czynniki Innowacji	-nakłady na B+R, -wiedza naukowa, skodyfikowana i sformalizowana	-współpraca, -uczenie się, -wiedza niesformalizowana, ukryta, wykorzystująca lokalne praktyki i doświadczenia
Zasięg innowacji	globalny, międzynarodowy	lokalny, regionalny
Podmioty Innowacji	duże przedsiębiorstwa, korporacje, <i>start-up-y</i>	gospodarstwa rolne, małe i średnie firmy, organizacje społeczne
Cel innowacji	wzrost konkurencyjności firm i państw	odpowiedź na lokalne problemy społeczno-gospodarcze
Sposób Upowszechnienia	odgórny, zgodny z teorią cyklu życia produktu	oddołny
Metody pomiaru I badania Innowacji	dane i analizy ilościowe: liczba patentów, publikacji naukowych, ilość nakładów na B+R	dane i metody jakościowe: analiza przypadków udanej realizacji innowacyjnego rozwiązania

Źródło: opracowanie własne.

W rozdziale ze względu na fakt, że rozważania dotyczą gospodarki wiejskiej, opartej częściowo na tradycyjnych branżach (o niskim i średnim udziale technologii) przy rozpatrywaniu inteligentnego rozwoju odwołano się do modelu innowacji DIU (*doing, using, interacting*) bazującego na uczeniu się i wykorzystywaniu różnych relacji, interakcji z instytucjami i firmami (*Potencjał innowacyjny...*, 2016). Wiedza przyczyniająca się do wytworzenia innowacji ma w takim podejściu charakter niesformalizowany, nierzadko ukryty, a jej zasięg ogranicza się do układów lokalnych.

Zgodnie z taką perspektywą, nowe rozwiązania obejmujące produkty lub usługi (ulepszenia) tworzone są nie tylko przez instytucje naukowe i działy badawcze przedsiębiorstw, ale i małe podmioty, organizacje, funkcjonujące na rynkach lokalnych i ponadlokalnych. Mechanizmem decydującym o powstaniu innowacji jest współpraca w ramach grupy tworzonej przez różne podmioty (tabela I.1). W opisanym modelu działalność innowacyjna jest charakterystyczna dla mniejszych jednostek przestrzennych, w tym pojedynczych miejscowości wiejskich. Jednakże, ze względu na brak odpowiednich danych i informacji niewiele badań dotyczących innowacyjności dotyczy niewielkich układów przestrzennych. Unikalny materiał empiryczny zgromadzony w badaniach IERiGŻ-PIB umożliwił częściowe przełamanie tych ograniczeń i sformułowanie diagnozy stanu oraz perspektyw inteligentnego rozwoju badanych miejscowości w sposób pośredni i bazujący na analizie jakościowej (Naldi i inni, 2015). Wspomniane podejście odwoływało się do odpowiedniego wykorzystania zasobów i potencjałów tkwiących w obszarach wiejskich w celu utrzymania ich żywotności i maksymalizacji korzyści odnoszonych przez społeczności lokalne (Zegar 2017, *Intelligentne wsie...*, 2018).

Trudności metodologiczne związane z analizowanym zagadnieniem pogłębia fakt zróżnicowanego spojrzenia na zagadnienie rozwoju, od wąskiego koncentrującego się na globalnej wartości produktów i usług przypadających na daną populację, po szerokie, akcentujące społeczne i środowiskowe jego korelaty (Wilkin, 2018). W opracowaniu przyjęto sposób rozumienia **rozwoju wsi jako wielowymiarowego procesu**, służącego dobrobytowi, wysokiej jakości życia i zaspokojeniu potrzeb materialnych, społecznych, kulturowych osób zamieszkujących i pracujących w jej obrębie w perspektywie długiego okresu (Moseley, 2003, Rosner i Stanny, 2016).

Prezentowane analizy konfrontują wybrane założenia inteligentnego rozwoju wsi obecne w unijnych i krajowych oficjalnych dokumentach strategicz-

nych i teoriach rozwoju wsi z wynikami badań ankietowych. Ich celem było określenie barier i możliwości inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w kraju. Rozważania oparto o materiał źródłowy pochodzący z badań terenowych IERiGŻ-PIB, przeprowadzonych w 2016 roku w dziesięciu wsiach zlokalizowanych w pięciu różnych makroregionach kraju (dwie miejscowości przypadały na jeden makroregion)¹. Miejscowości te znajdowały się w polu obserwacji IERiGŻ-PIB od wielu lat i były dobrane sposobem celowym, tak aby odzwierciedlały charakterystyki rolnictwa (zwłaszcza struktury agrarnej ogółu gospodarstw rolnych w kraju) i społeczności wiejskich w wyróżnionych dużych układach terytorialnych (Sikorska, 2013). Podział kraju obejmował pięć makroregionów grupujących od dwóch do czterech województw: I – środkowozachodni (kujawsko-pomorskie i wielkopolskie), II – środkowowschodni (mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie), III – południowo-wschodni (małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie), IV – południowo-zachodni (dolnośląskie, lubuskie i opolskie) oraz V – północny (warmińsko-mazurskie, pomorskie, zachodniopomorskie).

W badanych miejscowościach zbierano informacje o charakterze ilościowym i jakościowym przy pomocy kwestionariusza (tzw. *charakterystyka wsi*), skierowanego do sołtysa. Pytania miały charakter zarówno zamknięty, jak i otwarty. Gromadzone dane były również uzupełniane o obserwacje osób ankietujących i informacje przekazywane im przez pozostałych mieszkańców wsi. W efekcie uzyskano szeroki materiał empiryczny dotyczący różnorodnych cech wsi (lokalizacji przestrzennej, gospodarki lokalnej, infrastruktury technicznej i społecznej, związków z otoczeniem społeczno-gospodarczym, stanu środowiska, ilości i rodzaju zasobów przyrodniczych, kulturowych), jak również życia lokalnej społeczności (aktywności ekonomicznej mieszkańców, ich cech społeczno-demograficznych, problemów bytowych, partycypacji społecznej). Należy zaznaczyć, że badane wsie były bardziej rolnicze niż ogół wiejskich miejscowości branych pod uwagę w badaniach bazujących na statystyce publicznej, ponieważ w ich skład nie wchodziły lokalizacje podmiejskie (Sikorska, 2013b).

¹ Część wyników badań zawartych w niniejszym rozdziale opublikowano w artykule, który ukazał się na łamach czasopisma *Economic and Regional Studies*, 11(4), 2018, 57-68. W dalszej części tekstu dla rozróżnienia badanych wsi poszczególnym miejscowościom przyporządkowano cyfry rzymskie (od I do V) oznaczające makroregiony ich lokalizacji, a każdą wieś z makroregionu oznaczono dodatkowo literami a lub b.

I.3. Inteligentny rozwój w warunkach obszarów wiejskich

Źródeł koncepcji inteligentnego rozwoju wsi (*smart rural development*) należy poszukiwać w szeregu teorii i badań z zakresu ekonomii (teoria innowacji, kapitału ludzkiego, konkurencyjności), studiów regionalnych i przestrzennych (koncepcje *innovative milieu*, biegunów wzrostu, rdzenia i peryferii). Rosnące zainteresowanie technologiami, jak również poszukiwanie nowych źródeł legitymizacji instytucjonalnej zaowocowało adaptacją i swoistą kompilacją części wniosków płynących z dorobku badawczego wymienionych poglądów na potrzeby prowadzenia polityki publicznej (*policy oriented concept*). Idea inteligentnego rozwoju wsi została zainicjowana i jest obecna na płaszczyźnie strategii i praktyki gospodarczej realizowanej przez UE, obejmującej kwestie spójności, rolnictwa i obszarów wiejskich² (WPR). Według dokumentów UE, określenie inteligentny odnosi się do wzrostu gospodarczego, którego elementami składowymi są innowacja i wiedza. W tym kontekście inteligentny rozwój wsi należy rozumieć jako rodzaj postępu ekonomicznego osiąganego w następstwie prowadzenia działalności innowacyjnej, edukacyjnej i badawczej na obszarach wiejskich. W tej perspektywie rolę instytucji publicznych widzi się w tworzeniu warunków dla realizowania wymienionych typów aktywności poprzez kreowanie odpowiednich ram prawnych, instytucjonalnych, promowanie międzysektorowej współpracy między podmiotami gospodarczymi, instytucjami pozarządowymi i publicznymi czy współfinansowanie i wsparcie różnorodnych przedsięwzięć ze środków publicznych (KE, 2010a, 2010b).

Kwestia oparcia gospodarki na innowacjach i badaniach, która jest istotą inteligentnego rozwoju, znalazła wyraz w polityce UE od niedawna. Przez lata idea ta ewoluowała, zyskując coraz większe zainteresowanie. Na początku była to refleksja teoretyczna, następnie przybrała ona formę projektów pilotażowych, aż ostatecznie przerodziła się w instrument realizacji celów strategicznych UE, rozwijany we wszystkich regionach państw członkowskich (McCann, 2015). Należy podkreślić, że koncepcja inteligentnego rozwoju została pomyślana jako motyw przewodni realizacji najważniejszej strategii rozwoju UE *Europa 2020*. We wspomnianym dokumencie w innowacjach i wiedzy upatruje się sposobu na rozwiązanie podstawowych problemów ekonomicznych (bezrobocie, powolny wzrost i dekonjunktura gospodarcza, niska konkurencyjność przedsiębiorstw),

² Z kolei w USA inteligentny rozwój wsi wiąże się z dziedziną planowania przestrzennego i polega na działaniach hamujących żywiołowy rozrost miast (*urban sprawl*) (Daniels, 2001).

ekologicznych (ocieplanie się klimatu, wzrost zanieczyszczeń, wyczerpywanie się zasobów) i społecznych (starzenie się ludności), jak również widzi się w nich podstawę przyszłego rozwoju. Inteligentny rozwój wpisuje się zatem w dominujący obecnie paradygmat rozwojowy gospodarki opartej na wiedzy i innowacjach, uznawany *a priori* jako słuszny i postrzegany jako panaceum na większość współczesnych bolączek (Zarycki, 2014, Godin, 2015).

Podnosi się jednakże argument, iż niezależnie od deklarowanych celów polityka publiczna bazująca na innowacjach, wiedzy i badaniach paradoksalnie ma niewielkie szanse powodzenia na obszarach wiejskich (McCann, Ortega-Argiles, 2015). Jak pokazują liczne analizy z dziedziny geografii ekonomicznej, wzrost gospodarczy oparty na innowacjach i badaniach dokonuje się zazwyczaj w dużych ośrodkach miejskich, gdzie skoncentrowany jest kapitał i ludność. Realizowany jest on w miejscach lokalizacji korporacji transnarodowych, licznych i kooperujących ze sobą podmiotów gospodarczych, wspieranych przez zaplecze instytucji naukowych i organizacji wyspecjalizowanych w usługach dla biznesu.

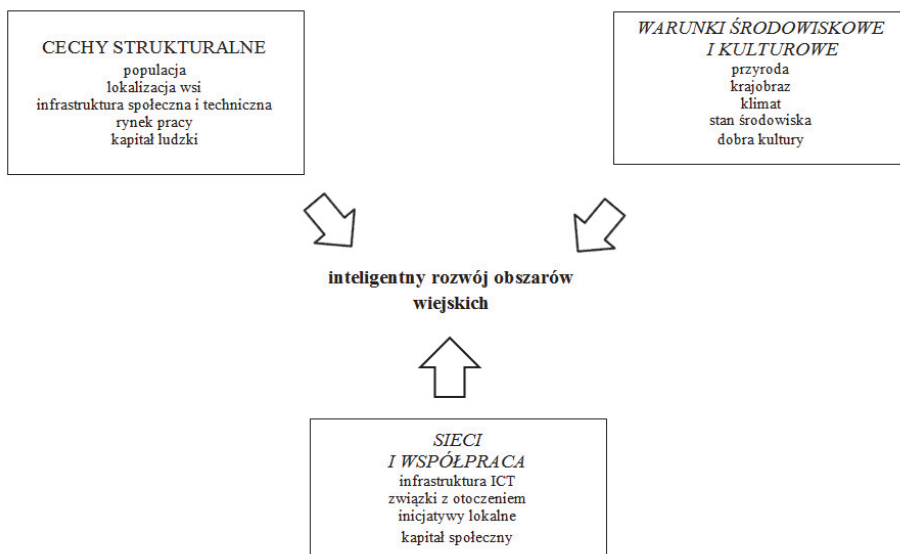
W konsekwencji, programy wspierające powstawanie nowych rozwiązań produktowych, procesowych, organizacyjnych czy marketingowych zwiększających produktywność gospodarki stanowią zwykle odpowiedni instrument dla miast, ponieważ ich efekty zależą od stopnia przedsiębiorczości, zróżnicowania gospodarki, dostępności kapitału i intensywności powiązań między podmiotami (*efekt aglomeracji*) (Teräs i inni, 2015). Intensywne pobudzanie rozwoju obszarów wiejskich inwestycjami w innowacje czy nowe technologie może nie przynosić zakładanych efektów ze względu na ograniczenia po stronie podażowej i duże koszty takich przedsięwzięć. Na terenach wiejskich, obok nielicznych dużych podmiotów (np. branża rolno-spożywcza), dominują firmy małe, mikro oraz gospodarstwa rolne, które działają w rozproszeniu, na ograniczoną skalę, z reguły w sektorach tradycyjnych, takich jak: rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo, turystyka, gastronomia. Ze względu na ograniczone środki finansowe podmioty te z reguły nie inwestują w kosztowne innowacje technologiczne (Tödling, 2011). Na opisywanych terenach zaznacza się także z reguły deficyt organizacji odpowiedzialnych za tworzenie i wymianę nowej wiedzy, a zwłaszcza za dostosowywanie tych informacji do lokalnego kontekstu. Brakuje tam również zazwyczaj podmiotów oferujących środki finansowe na realizację przedsięwzięć o podwyższonym ryzyku gospodarczym.

Znaczące odległości i relatywnie gorzej rozwinięta sieć transportowa i komunikacyjna, brak współpracy przedsiębiorstw, organizacji naukowo-badawczych i instytucji wspierających stanowi utrudnienie organizacyjne, wymusza alternatywne formy kontaktów i ogranicza wypracowywanie nowej wiedzy i rozwiązań. Dodatkowo w sytuacji wdrażania projektów określanych jako innowacyjne, na terenach wiejskich obserwuje się nierzadko zjawisko przechwytywania pomocy finansowej lub wartości dodanej z nimi związanej przez firmy i instytucje z dużych ośrodków miejskich (centrów rozwoju) czy niedostosowanie nowych inwestycji, szczególnie opartych o branże wysokiej techniki, do lokalnej sytuacji (Karpińska, 2016, Bonfiglio i inni, 2017). Dlatego wskazuje się, że ze względu na specyfikę wsi model jej inteligentnego rozwoju powinien być oparty na innych założeniach niż w przypadku obszarów zurbanizowanych, gdzie dominujący paradygmat stanowi konieczność wzmacniania konkurencyjności i postępu technologicznego (Hadyński, 2015). Czynnikiem wzrostu w przypadku miast są nowoczesne sieci transportowe i telekomunikacyjne, gęste sieci społeczne zapośredniczone przez rozwiązania technologiczne oraz pozytywne efekty koncentracji podmiotów gospodarczych. Jako odpowiednia dla terenów wiejskich postulowana jest perspektywa **rozwoju zrównoważonego wsi**, określająca wieś jako obszar odrębny (zróżnicowany) pod względem zasobów i relacji rynkowych, wymagający zachowania, tworzenia dogodnych warunków życia i zaspokajania potrzeb i aspiracji mieszkańców, a nie wyłącznie przedmiot niwelowania dystansu ekonomicznego w stosunku do miast, mierzonego zwykle przy pomocy wskaźnika PKB *per capita* (Saraceno, 2013, Zegar, 2017). Trwale uwarunkowania społeczno-gospodarcze przesądzają bowiem o tym, że między terenami zurbanizowanymi, cechującymi się koncentracją wzrostu i zatrudnienia a obszarami peryferyjnymi osiągnięcie konwergencji ekonomicznej czy jednakowego nasycenia innowacjami wydaje się mało prawdopodobne.

W tym kontekście celem strategii rozwojowych dla terenów wiejskich i działań oddolnych powinno być podnoszenie poziomu życia ich mieszkańców, rozwiązywanie ważnych, lokalnych problemów społeczno-gospodarczych czy łagodzenie negatywnych efektów związanych z globalizacją i kształtowaniem się wspólnych rynków. W celu osiągnięcia trwałych i skutecznych efektów projektowane przedsięwzięcia rozwojowe w pierwszej kolejności muszą brać pod uwagę całościowy kształt elementów składających się na lokalny, endogeniczny potencjał wsi. Potencjał ten określany jest też jako aktywa obszarów wiejskich, tworzące ich markę, tożsamość, podstawę w kreowaniu wartości dodanej

i wyznaczaniu atrakcyjności jako miejsca zamieszkania. Opisywany zasób określa się także mianem kapitału ekonomicznego, społecznego, środowiskowego i kulturowego, odróżniającego wsie od obszarów zurbanizowanych (Bryden i Dawe, 2008). W szczególności składają się na niego dobra w postaci zasobów naturalnych i przyrodniczych: ziemia, lasy, fauna i flora, krajobraz, rzeki, jeziora. Wymienione elementy stanowią w różnym stopniu podstawę funkcjonowania dla branż czy działalności zakorzenionych w strukturze gospodarczej miejscowego rynku i tradycyjnie związanych z wsią, takich jak produkcja rolna, produkcja leśna, przetwórstwo rolno-spożywcze, produkcja energii ze źródeł odnawialnych, usługi środowiskowe, gastronomia, rękodzielnictwo, rybactwo, turystyka, rekreacja, ochrona zdrowia, przemysły kultury (rysunek I.1) (Naldi i inni, 2015, Zegar, 2017).

Rysunek I.1. Czynniki inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Naldi i inni, 2015).

Wymienione zasoby i branże funkcjonujące w oparciu o nie stanowią niezrędko nisze rynkowe wymagające odkrycia i rozwoju w warunkach lokalnych (Tödtling, 2011). Jednak funkcjonowanie tradycyjnych działalności gospodarczych w oparciu o specyficzne dobra dla danego obszaru powinno być nie tylko realnie uaktywnione, ale także musi bazować na przekształceniu koncepcyjnym

i technologicznym oferowanych produktów i usług (poszerzenie oferty, zmiana koncepcji oferty, zwiększenie kręgu odbiorców, wykorzystanie nowych technologii przy tworzeniu produktu, jego dystrybucji i promocji)³, skutkującym wzrostem ich wartości ekonomicznej (waloryzacja) (Bański, 2017).

W świetle koncepcji inteligentnego rozwoju, wymienione przekształcenia w działalności wiejskich podmiotów gospodarczych, takich jak firmy, gospodarstwa rolne, gospodarstwa spółdzielcze, stowarzyszenia, muszą być oparte w istotnym stopniu o nowoczesne, innowacyjne rozwiązania zaczerpnięte z rynku (z zewnątrz), ale także rozwiązania i pomysły generowane oddolnie (tabela I.1). Źródło tych ostatnich stanowi zwykle wiedza i doświadczenie pracowników zamieszkujących tereny wiejskie, informacje generowane w efekcie nawiązywania i utrzymywania relacji z przedstawicielami sfery biznesu, klientów, instytucji publicznych. Obok przeobrażeń w ofercie rynkowej i rozwoju współpracy na poziomie lokalnym, dla uaktywnienia procesów inteligentnego rozwoju, wiejskie podmioty gospodarcze powinny wprowadzać zmiany organizacyjne i marketingowe, polegające na intensyfikacji współpracy biznesowej (klastry), nawiązywaniu partnerstw publiczno-prywatnych oraz nowych relacji z firmami i instytucjami funkcjonującymi w ośrodkach wzrostu. Schemat tych relacji może opierać się na kooperacji z dużym przedsiębiorstwem będącym źródłem wiedzy, technologii, rozwiązań stosowanych na rynkach regionalnych i międzynarodowych, co umożliwiłoby dotarcie do ponadlokalnych rynków zbytu (Teräs i inni, 2015). Obok specyficznych kapitałów obszarów wiejskich, na które składają się dobra publiczne i prywatne, miejscowości te wyposażone są w dobra materialne i niematerialne w postaci infrastruktury technicznej, społecznej i aktywa finansowe (budynki, drogi, instytucje, oszczędności) (Copus i van Well, 2015).

Działania służące rozwojowi kanałów napływu zasobów oraz zwiększeniu natężenia odpływu produktów i usług oferowanych przez firmy i gospodarstwa rolne z terenów wiejskich wydają się być atrakcyjne w kontekście płytkich rynków lokalnych, a także rosnącego zapotrzebowania na produkty i usługi wysokiej jakości związanego z popularyzacją zdrowego trybu życia. Popyt na taki asortyment zgłasza szczególnie tzw. nowa klasa średnia, która coraz częściej wybiera wieś jako miejsce zamieszkania, wypoczynku, rekreacji czy spę-

³ Chodzi tu o unowocześnienie tradycyjnych działalności za pomocą nowych technologii, rekonfigurację i rekonceptualizację dotychczas wytwarzanych produktów i świadczonych usług lub dywersyfikację istniejących rynków poprzez poszerzanie oferty i nawiązywanie współpracy z podmiotami gospodarczymi o pokrewnym profilu działalności (Forray i inni, 2012).

dzania czasu wolnego, a także zaopatrywania się w produkty żywnościowe (Halamska, 2015). Postępująca gentryfikacja obszarów wiejskich stanowi zatem szansę na znaczące pogłębienie lokalnych rynków od strony popytowej i podaźowej. Jednocześnie zapotrzebowanie na produkty i usługi o wysokiej jakości, wytworzone lokalnie i bez uszczerbku dla środowiska naturalnego ze strony mieszkańców miast i innych konsumentów systematycznie zwiększa się, przyczyniając się do wzrostu i zróżnicowania lokalnych gospodarek, gdzie ważne miejsce zajmuje produkcja rolnicza.

W tym kontekście można zakładać, iż inteligentny rozwój wsi określają wzajemnie powiązane ze sobą elementy obejmujące strukturalne czynniki gospodarcze, zasoby środowiskowe i kulturowe oraz sieci powiązań i współpracy różnych podmiotów wiejskich (Naldi i inni, 2015) (rysunek I.1). Czynniki strukturalne w postaci lokalizacji miejscowości, infrastruktury technicznej, mieszkańców, podmiotów gospodarczych, decydują o intensywności, i możliwościach rozwoju relacji rynkowych. Z kolei zasoby naturalne, kulturalne, udogodnienia środowiskowe, walory krajobrazowe i rekreacyjne stanowią bazę funkcjonowania podmiotów gospodarczych, społecznych i aktywności społeczno-zawodowej populacji wiejskiej. Niezbędnym warunkiem inteligentnego rozwoju jest odpowiednie wykorzystanie tych elementów przy udziale nowoczesnych technologii i nowych metod organizacyjnych i marketingowych. Zwiększenie wartości produktów i usług gospodarek wiejskich, ich waloryzację i kreatywne zastosowanie warunkują jednocześnie cechy i postawy społeczności lokalnej. Zależą one od wiedzy i kwalifikacji tych osób, mobilności społecznej i przestrzennej oraz poziomu zaangażowania w sprawy lokalne. Istotnym komponentem całego układu przesłanek inteligentnego rozwoju jest współpraca i sieci wzajemnych powiązań mieszkańców oraz intensywność ich relacji z aktorami zewnętrznymi posiadającymi nową i cenną wiedzę. Wiedza i nowe informacje pozyskane z zewnątrz, jak również publiczne i prywatne środki finansowe mogą być wykorzystane w odkrywaniu i rozwoju niszowych lub typowych dla terenów wiejskich działalności gospodarczych, jak i rozwijaniu usług społecznych.

I.4. Charakterystyka potencjału inteligentnego rozwoju badanych wsi

I.4.1. Cechy strukturalne

Z przeprowadzonych badań wynikało, że badane miejscowości charakteryzowały się odmiennymi cechami strukturalnymi odnoszącymi się do lokaliza-

cji, wielkości populacji oraz gospodarki lokalnej. Niezależnie od tego, że ankietowane wsie znajdowały się w różnej odległości od większych ośrodków miejskich⁴, we wszystkich przypadkach stanowiły one odrębny układ terytorialno-społeczny, o najczęściej zwartej i rozproszonej, a rzadziej mieszanej zabudowie, (tabela I.2).

Zdaniem ankietowanych sołtysów, większość wsi odznaczała się dobrą dostępnością (osiem z dziesięciu miejscowości), wynikającą przede wszystkim z braku ograniczeń rzeźby terenu, położenia w niewielkiej odległości od siedziby gminy i ośrodków miejskich (z wyjątkiem wsi Ib i Va), a także w pobliżu dróg wojewódzkich, krajowych i międzynarodowych (Ia, IVb).

Tabela I.2. Lokalizacja i cechy infrastruktury technicznej i transportowej badanych wsi

Cechy wsi	Ia	Ib	IIa	IIb	IIIa	IIIb	IVa	IVb	Va	Vb
Odległość od miasta (w km)	12	17	11	11	10	11	7	9	17	6
Ocena dostępności geograficznej i lokalizacji względem miast*	dobra	dobra	b.d.	dobra	dobra	dobra	b.d.	dobra	dobra	dobra
Rodzaj zabudowy**	R	R	M	Z	R	Z	Z	Z	Z	R
Stan dróg lokalnych***	D	D	D	D	BD	D	WR	WR	WR	WR
% gospodarstw domowych z drogą nieutwardzoną	30%	5%	2%	1%	1%	10%	0%	3%	0%	5%
Inwestycje drogowe (lokalne, ponadlokalne)	tak	nie	tak	tak	tak	tak	nie	tak	tak	nie
Transport – liczba przewoźników										
publicznych	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1
prywatnych	1	1	0	0	1	2	1	1	1	1
liczba kursów	4	4	6	b.d.	9	8	15	3	12	10
Dostępność kolei	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	tak	tak	tak

Dla rozróżnienia poszczególnym miejscowościom przyporządkowano cyfry (od I do V) oznaczające makroregiony: I – środkowozachodni, II – środkowowschodni, III – południowo-wschodni, IV – południowo-zachodni, V – północny oraz litery (a, b).

* ocena dokonana przez sołtysa wsi, b.d. oznaczał brak informacji.

** Typy zabudowy w badanych wsiach: R: rozproszony; M: mieszany; Z: zwarty.

*** D: dobry, BD: bardzo dobry, WR: wymaga remontu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych IERiGŻ-PIB 2016.

⁴ Ośrodki te były siedzibą powiatu lub gminy. Odległość od badanych wsi do miast wahała się od 6 do 17 km.

Dobremu usytuowaniu badanych miejscowości w przestrzeni i w układzie sieci drogowej towarzyszył na ogół dobry stan techniczny dróg lokalnych (zwykle jezdnie asfaltowe), przez co dojazd do i wyjazd z miejscowości nie był utrudniony. Korzystanie z drogi nieutwardzonej zgłaszano tylko w przypadku niewielkiej części mieszkańców wsi z rozproszoną zabudową. Drogi nieutwardzone prowadziły do niewielkiej liczby gospodarstw domowych. Na ogół gorsza jakość nawierzchni dotyczyła jezdni prowadzącej do kilku rodzin. Wyjątek stanowiła wieś w makroregionie środkowozachodnim, w której dojazd drogą nieutwardzoną dotyczył niespełna jednej trzeciej gospodarstw domowych.

Należy zaznaczyć, że w przypadku zdecydowanej większości rozpatrywanych lokalizacji zaznaczyła się istotna poprawa pod względem jakości infrastruktury drogowej (osiem wsi). Stworzono lub wyremontowano odcinki dróg gminnych i powiatowych w sąsiedztwie i w samych miejscowościach. Prace te były wynikiem inwestycji podejmowanych w okresie między 2005 i 2016 rokiem ze środków publicznych. Pochodziły one z budżetów samorządów oraz z funduszy UE. Inwestycje w infrastrukturę drogową odnotowano w przypadku miejscowości zlokalizowanych na terenie wszystkich makroregionów (Ia, IIa, IIb, IIIb, IVb, Va). Jednakże, w ocenie sołtysów, w przypadku czterech z dziesięciu wsi drogi lokalne i położone w ich pobliżu drogi gminne i powiatowe wymagały dalszych prac remontowych (tabela I.2).

Mimo sprzyjających warunków drogowych i lokalizacyjnych do przemieszczania się ludności między badanymi wsiami a otoczeniem oraz powszechnym wyposażeniem wiejskich gospodarstw domowych w samochody odnotowano niedostateczną podaż i jakość usług transportowych. Zdaniem sołtysów od 70 do 90% mieszkańców badanych wsi korzystało z samochodów. Niemniej, potrzeby komunikacyjne części mieszkańców były niezaspokojone. We wszystkich miejscowościach oferowano usługi przewozowe osób, przede wszystkim ze strony przewoźników publicznych, a rzadziej przez firmy prywatne. Jednak zdaniem sołtysów i mieszkańców badanych miejscowości częstotliwość kursów na dobę, ich rozkład w ciągu dnia oraz usytuowanie przystanków pozostawały niedostosowane do lokalnych potrzeb. Dotyczyło to w szczególności osób niekorzystających z samochodu, części dojeżdżających pracowników i osób starszych. Trzeba dodać, że tylko w przypadku trzech wsi zlokalizowanych na północy i południowym zachodzie kraju, mieszkańcy mieli dogodny dostęp do transportu kolejowego (IVb, Va, Vb). Z kolei pozytywnym aspektem funkcjonowania transportu publicznego w większości wsi była dobra organiza-

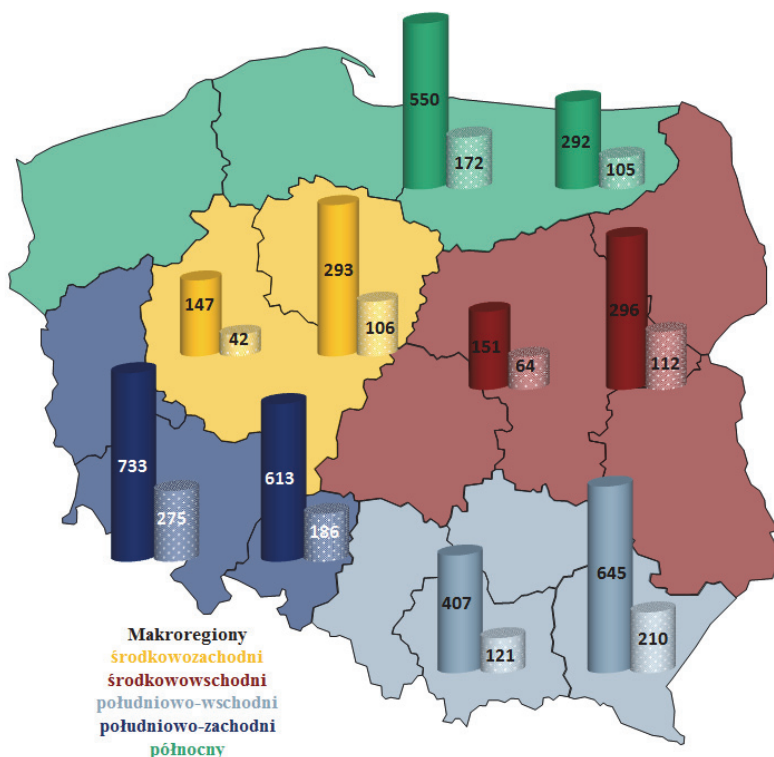
cja dowozu dzieci do szkół podstawowych i gimnazjów. Transport uczniów odbywał się w dziewięciu wsiach. W opiniach dotyczących organizacji dowożenia dzieci, zwracano szczególnie uwagę m.in. na niezawodność tego systemu komunikacji, sprawność i dobry stan techniczny autobusów oraz dbałość o bezpieczeństwo pasażerów (Ia, IIb, IIIb, Vb).

Istotnym elementem zasobów ankietowanych wsi były różne składniki infrastruktury technicznej i społecznej. We wszystkich miejscowościach korzystano z sieci wodociągowej. Znacznie mniej dostępne były sieci kanalizacyjne (dwie wsie) i oczyszczalnie ścieków (cztery wsie), które szczególnie na terenach o rozproszonej zabudowie, stanowiły najslabiej rozwinięty element zaplecza bytowo-gospodarczego, będący następstwem wieloletnich zapóźnień inwestycyjnych i wysokich kosztów realizacji takich przedsięwzięć (Wasilewski, 2013). Na podstawie zgromadzonego materiału odnotowano jednocześnie zróżnicowaną przestrzennie dostępność do instytucji i urzędzeń usług dla ludności wiejskiej, których w większości właścicielem był samorząd lokalny. Z zebranych informacji wynikało, że możliwość korzystania z placówek edukacyjnych była ograniczona. W połowie badanych wsi znajdowała się szkoła (zwykle podstawowa). Z kolei przedszkole (placówka prywatna) funkcjonowało zaledwie w jednej lokalizacji. Na miejscu rzadko też funkcjonowały instytucje kulturalne (brak ośrodków kultury, w dwóch wsiach działały biblioteki). Deficyty te częściowo rekompensowały świetlice wiejskie i remizy strażackie (dostępne odpowiednio w sześciu i ośmiu miejscowościach), służące jako miejsce spotkań i uczestnictwa w różnych przedsięwzięciach kulturalnych). Mieszkańcy ankietowanych wsi mieli ponadto utrudniony dostęp do usług zdrowotnych. Ośrodki zdrowia były zazwyczaj oddalone od ich miejsca zamieszkania o kilka lub kilkanaście kilometrów. Gabinet lekarski funkcjonował w dwóch wsiach, a stomatologiczny w jednej.

Rozmieszczenie podmiotów świadczących usługi społeczne było powiązane z kształtem sieci osadniczej i wielkością populacji na rozpatrywanych obszarach. Badania IERiGŻ-PIB świadczyły o tym, że dobrej dostępności geograficznej i komunikacyjnej większości badanych wsi towarzyszył zróżnicowany poziom ich wielkości pod względem liczebności mieszkańców (mapa I.1). W obrębie analizowanego zbioru połowa z nich stanowiły względnie duże osady liczące ponad czterystu mieszkańców. Były one zlokalizowane na południowym wschodzie i południowym zachodzie kraju, czyli regionach o tradycyjnie dużej gęstości zaludnienia (IIIa, IIIb, IVa, IVb). Zbliżoną liczbą mieszkańców cechowa-

ła się także wieś położona w makroregionie północnym (Va). Pozostałe miejscowości stanowiły dwa skupiska małe (poniżej dwustu mieszkańców) i trzy średnie (od dwustu do czterystu mieszkańców), zlokalizowane w centralnej i północnej części Polski (makroregion środkowozachodni, środkowowschodni i północny). Wielkość wiejskiej populacji łączyła się z liczebnością rodzin zamieszkujących analizowane wsie. Przeciętna liczebność rodzin wahała się od 2,3 do 3,5 osób, co świadczyło o zróżnicowanej sytuacji demograficznej badanych wsi.

Mapa I.1. Liczba mieszkańców i rodzin w badanych wsiach*

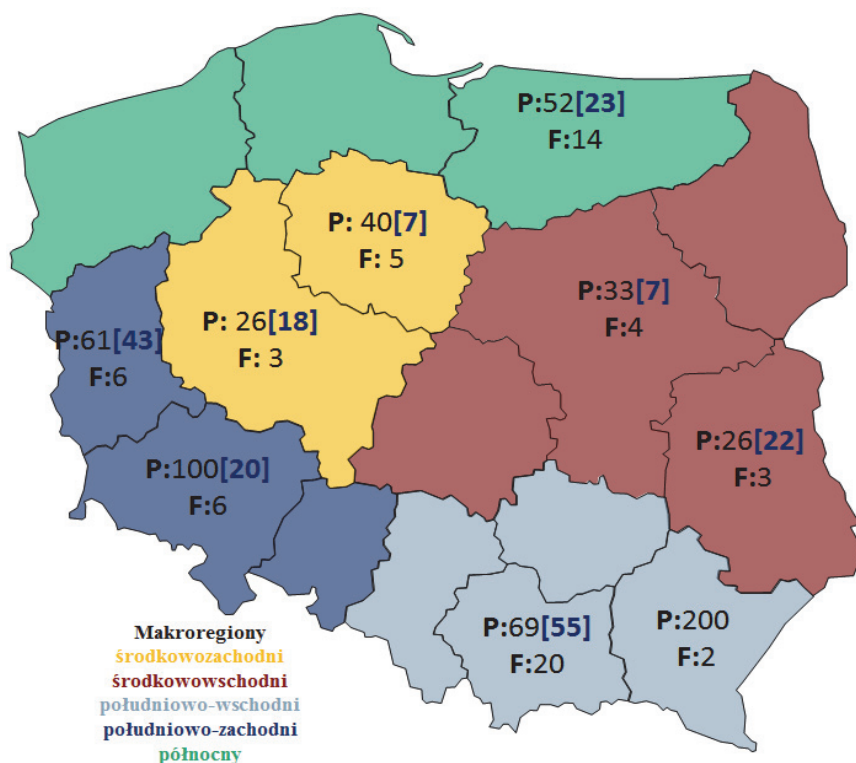
*W poszczególnych makroregionach kolumny po lewej stronie dotyczą liczby mieszkańców, a po prawej liczby rodzin.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych IERiGŻ-PIB 2016.

Zgromadzony materiał nie wskazywał na wyraźne symptomy depopulacji analizowanych terenów, ponieważ w porównaniu do badań z poprzednich lat (tj. 2005 i 2011) przeprowadzonych w tych samych lokalizacjach, w odniesieniu do większości z nich odnotowano względnie stałą liczbę rodzin. Ponadto skala

wyjazdów na pobyt trwały całych gospodarstw domowych była niewielka. Zwykle migracje równoważył napływ nowych rodzin (IIIb, IVb). Jednakże niewielka liczba członków znacznej części gospodarstw domowych, opuszczone zabudowania mieszkalne (notowane w sześciu przypadkach) czy zgłaszane problemy bytowe i zdrowotne rodzin tworzonych przez osoby starsze i samotne mogły świadczyć o zaznaczaniu się niekorzystnych zjawisk demograficznych.

Mapa I.2. Liczebność osób pracujących poza rolnictwem zamieszkujących badane wsie*

* P – liczba pracujących w miastach; [] – liczba pracujących na wsi; F – liczba pracujących na własny rachunek na wsi. W przypadku jednej wsi z makroregionu północnego dane dotyczące pracujących nie były dostępne. Ze względu na brak informacji w miejscowości z makroregionu południowo-wschodniego liczbę mieszkańców pracujących w miastach i na wsi podano łącznie. Podane liczby pracowników nie obejmowały osób pracujących sezonowo lub stale za granicą. Średnia liczba takich osób przypadająca na badaną wieś wynosiła dwadzieścia.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych IERiGŻ-PIB 2016.

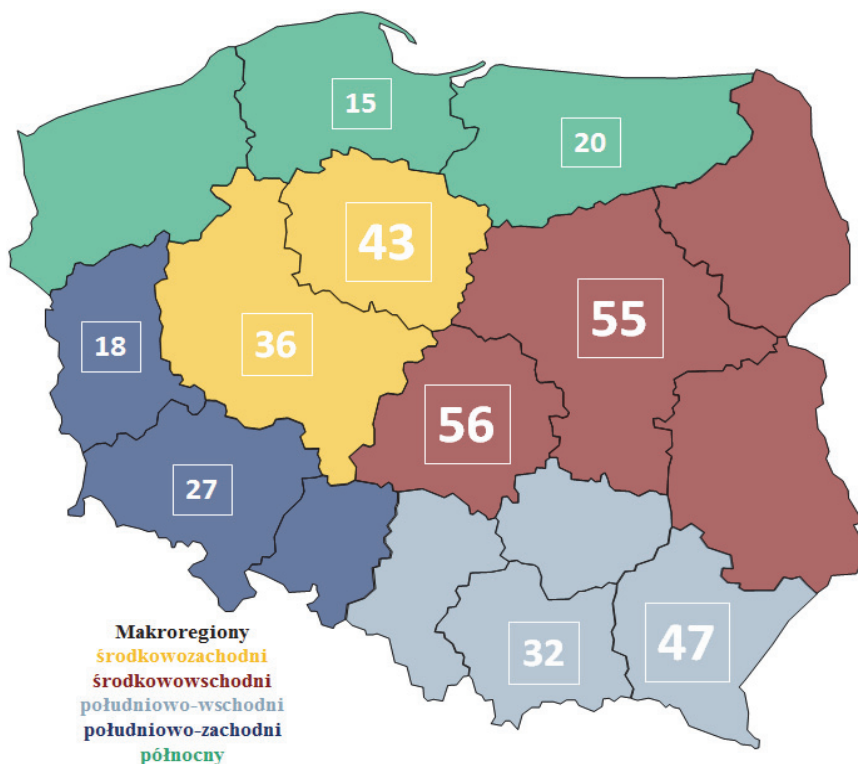
Z punktu widzenia przyspieszenia procesów rozwojowych opartych na nowych rozwiązaniach rynkowych i społecznych decydujące znaczenie mają charakterystyki i postawy mieszkańców wsi dotyczące umiejętności i kwalifikacji zawodowych, a także kompetencji społecznych. Wymienione cechy ludności wyznaczają możliwości powodzenia realizacji różnorodnych oddolnych przedsięwzięć, jak i programów wsparcia oraz środków finansowych pochodzących z zewnątrz. Wykształcenie społeczności jako atut analizowanych wsi przy realizacji przedsięwzięć gospodarczych wymieniano w przypadku trzech lokalizacji (IIIa, IIIb i IVa) (wykres I.1). Sytuacja ta łączyła się z rozwojem funkcji pozarolniczych lokalnych rynków, a także zauważalnym zaangażowaniem we wspólne inicjatywy (mapa I.2).

Obok warunkowanej w znacznej mierze przez proces urbanizacji historycznej trajektorii rozwojowej, rozmiar, głębokość i poziom wielofunkcyjności lokalnych rynków badanych wsi wyznaczała liczebność mieszkańców. Skala osadnictwa łączyła się tam bezpośrednio z wielkością zbioru rolniczych i nierolniczych podmiotów gospodarczych, a także z liczebnością osób aktywnych zawodowo. Należy odnotować, że we wszystkich analizowanych przypadkach dla funkcjonowania gospodarek lokalnych najważniejsze znaczenie miały branże pozarolnicze, ponieważ stanowiły one główne źródło dochodów większości mieszkańców (mapa I.2).

Popyt na pracę tworzyły zazwyczaj małe, średnie i duże przedsiębiorstwa oraz podmioty publiczne funkcjonujące w sąsiednich miastach, rzadziej w okolicznych wsiach. Były to zakłady działające w różnorodnych branżach: handlowo-usługowej (sklepy), meblarskiej, spożywczej, przetwórczej, elektrotechnicznej, szklarskiej, produkcji tworzyw sztucznych, odzieżowej i oponiarskiej. Relatywnie najwięcej podmiotów gospodarczych oferujących zatrudnienie działało w pobliżu badanych wsi z makroregionu południowo-zachodniego i południowo-wschodniego. Były to miejscowości znajdujące się w obrębie terenów zurbanizowanych, o gęstej sieci osadniczej i utrwalonych kanałach mobilności zarobkowej. Korzystne usytuowanie względem szlaków komunikacyjnych i związki gospodarcze z otoczeniem, ułatwiały w ich przypadku dostęp do chłonnych rynków pracy. Niezależnie od analizowanej lokalizacji, ze względu na przewagę zatrudnienia mieszkańców poza miejscem zamieszkania, większość aktywnej zawodowo ludności dojeżdżała do pracy. Zjawisko to względnie najbardziej rozpowszechnione było w makroregionie południowo-wschodnim

i południowo-zachodnim, gdzie zaznaczało się duże zapotrzebowanie na pracowników, a lokalne rynki pracy były rozwinięte i dostępne przestrzennie.

Mapa I.3. Odsetek rodzin użytkujących gospodarstwa rolne w badanych wsiach (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych IERiGŻ-PIB 2016.

Zarobkowanie w zamieszkiwanej wsi dotyczyło relatywnie mniejszej liczby ludności wiejskiej z badanych lokalizacji. Popyt na pracę w tych miejscowościach kreowały z reguły małe firmy (sklepy, przedsiębiorstwa usług remontowo-budowlanych, zakłady naprawcze i usług dla rolnictwa, warsztaty napraw samochodów) i znacznie rzadziej instytucje publiczne (szkoły podstawowe, urząd gminy). Istotnym źródłem zarobkowania dla części społeczności wiejskich była również praca za granicą. Migracje zagraniczne dotyczyły przeciętnie około dwudziestu osób ze wszystkich ankietowanych wsi. Podejmowały one pracę stałą, jak i sezonową. Głównym kierunkiem wyjazdów były takie kraje, jak: Niemcy,

Wielka Brytania, Holandia, Francja, Włochy, Irlandia. Względnie najwięcej migrantów zarobkowych wywodziło się z najliczniejszych wsi z makroregionów południowo-zachodniego, południowo-wschodniego i północnego, gdzie tradycje wyjazdów zagranicznych motywowanych zarobkowo obecne były od dawna (szczególnie w miejscowościach IIIa, IIIb, IVa, IVb i Vb).

Znacznie mniejsza zbiorowość (przeciętnie około jedna dziesiąta aktywnych zarobkowo) prowadziła własną działalność gospodarczą na niewielką skalę (handlową, usługową i produkcyjną). W przypadku ogółu miejscowości najbardziej rozpowszechniona była działalność handlowa (sklepy spożywcze, wielobranżowe), usług remontowo-budowlanych, napraw samochodów, usług dla rolnictwa i rzemiosła. Względnie najwyższa skala nierolniczej działalności gospodarczej i nierolniczego zarobkowania zaznaczała się w dużych wsiach położonych na południowym wschodzie i południowym zachodzie kraju (IIIa, IIIb, IVb). W wymienionych lokalizacjach procesy wielofunkcyjnego rozwoju wsi i dezagraryzacji gospodarki były od dawna zaawansowane.

Wśród branż istotnych dla lokalnych gospodarek, a zwłaszcza w aspekcie aktywności zawodowej i źródła utrzymania było rolnictwo (mapa I.3). Gospodarstwa rolne zapewniały pracę i dochody znaczącej części ludności zamieszkującej wsie z makroregionu środkowowschodniego, środkowozachodniego i południowo-wschodniego (Ia, Ib, IIa, IIb, IIIa, IIIb). Na wspomnianych terenach udział rodzin z gospodarstwami rolnymi wśród ogółu rodzin wahał się od 32 do 55% (mapa I.3). Większość spośród posiadanych gospodarstw rolnych stanowiły tam niewielkie podmioty, gdzie prowadzono produkcję rolną na małą skalę lub wyłącznie na własne potrzeby użytkowników.

Rolnictwo drobnotowarowe rozpowszechnione było we wsiach z południowo-wschodniej Polski. Część właścicieli tamtejszych gospodarstw sprzedawała niewielkie partie produktów rolnych na rynkach lokalnych⁵, głównie targowiskach położonych w okolicznych miejscowościach⁶. Niezależnie od lokalizacji, dla większości rodzin rolniczych dysponujących gospodarstwami o niewielkim potencjale ekonomicznym źródłem dochodów były również płatności bezpośrednie i czynsze dzierżawne. Posiadana nieruchomości rolna stanowiła dla nich jednocześnie cenną formę lokaty kapitału, zabezpieczenia finan-

⁵ Z dostępnych informacji wynikało, że z targowisk jako miejsca sprzedaży produktów rolnych w ankietowanych wsiach korzystało od 7 do 50% wszystkich właścicieli gospodarstw rolnych.

⁶ Targowisko na miejscu zlokalizowane było wyłącznie w przypadku miejscowości IVa.

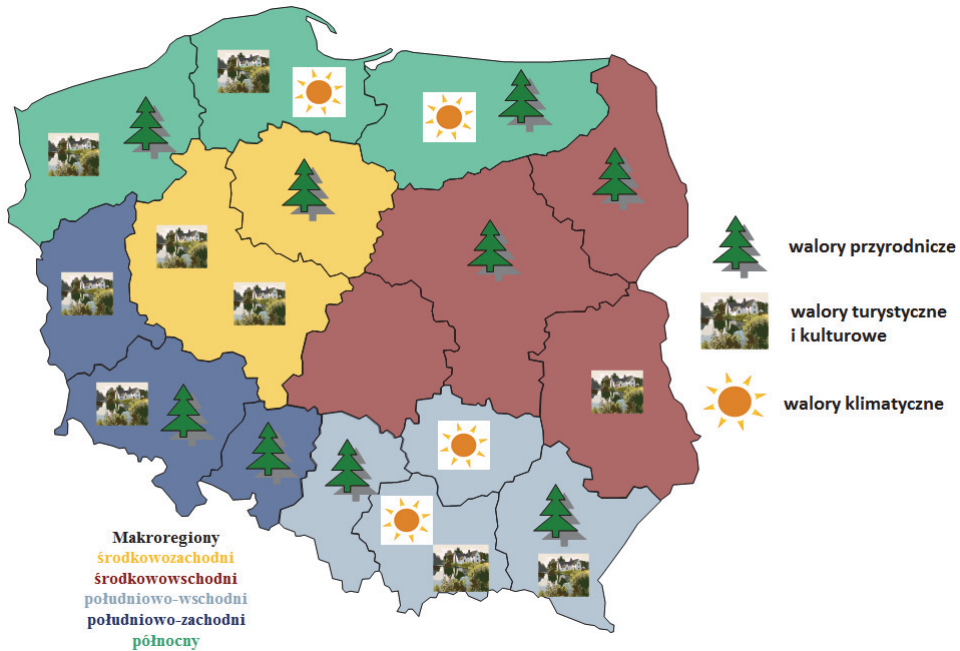
sowego na przyszłość i dawała możliwość korzystania z relatywnie taniego ubezpieczenia emerytalno-rentowego i zdrowotnego. Produkcję rolną zorientowaną głównie na rynek, czyli sprzedaż na dużą skalę w oparciu o umowy kontraktacyjne czy współpracę ze stałymi odbiorcami, prowadzono we wszystkich badanych miejscowościach, przy czym działalność ta rozpowszechniona była szczególnie we wsiach typowo rolniczych (Ia, Ib i IIb) oraz w miejscowościach z relatywnie niewielką liczbą rodzin rolniczych użytkujących gospodarstwa z trwałymi związkami z rynkiem (IVa).

1.4.2. Warunki przyrodnicze, środowiskowe i kulturowe w badanych wsiach

Z przeprowadzonych badań wynikało, że w dziewięciu na dziesięć ankietowanych wsi znajdowały się cenne dobra przyrodnicze (mapa I.4). Należały do nich lasy, rzeki, jeziora, ziemie, różne formy ukształtowania terenu oraz stawy, które tworzyły typowo wiejskich krajobraz. Względnie rzadziej ankietowani wskazywali na istnienie atrakcyjnego klimatu, który sprzyjałby zamieszkaniu i rozwojowi działalności turystycznej, rekreacyjnej czy świadczeniu usług zdrowotnych. Zaznaczanie się walorów klimatycznych podnoszono szczególnie w przypadku wsi z makroregionu północnego i południowo-wschodniego, a zatem w miejscowościach zlokalizowanych na terenach górskich, w pobliżu obszarów wodnych i lasów (mapa I.4). Cennym i wykorzystywanym zasobem przyrodniczym w analizowanych lokalizacjach była ziemia rolnicza. W czterech miejscowościach użytkowane grunty w większości cechowały się średnią, a w dwóch niską klasą bonitacyjną. Z kolei w pozostałych wsiach największy udział w łącznych zasobach gleb miały bardzo dobre ziemie orne (IIa, IIb, IIIb i IVa).

Badania terenowe IERiGŻ-PIB udokumentowały, że stan czystości poszczególnych komponentów środowiska naturalnego rozpatrywanych terenów był zróżnicowany (mapa I.5). We wszystkich lokalizacjach w relatywnie najmniejszym stopniu zagrożone degradacją były gleby, a w dalszej kolejności lasy. Ankietowani sołtysi uznali stan czystości wymienionych zasobów naturalnych za wysoki. W przypadku gleb ich jakość obniżały negatywne skutki praktyk rolniczych w postaci stosowania środków ochrony roślin i nawożenia, jak również wywożenia odpadów płynnych z gospodarstw rolnych i domowych. Deklarowaną przyczyną zanieczyszczenia lasów były z kolei głównie odpady stałe pochodzące z gospodarstw domowych.

Mapa I.4. Wybrane walory przyrodnicze, turystyczne, kulturowe i klimatyczne badanych wsi

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankiety IERiGŻ-PIB 2016.

W badanych wsiach odnotowano problemy z jakością wód i powietrza (mapa I.5). Mimo że zwykle oceny stanu czystości były w ich przypadku dobre, to w części przypadków podnoszono negatywne oddziaływanie czynników w postaci odpadów płynnych i emisji zanieczyszczeń ze środków transportu, które decydowały o niezadowalającej jakości wymienionych elementów otoczenia przyrodniczego. Sytuacja ta wynikała zarówno z faktu nasilenia ruchu samochodowego, notowania niewłaściwych praktyk związanych z odprowadzaniem i utylizacją odpadów oraz stosowania przestarzałych technologii grzewczych na paliwa stałe. Zebrane dane świadczyły o tym, że w ankietowanych lokalizacjach w większym stopniu jakość środowiska naturalnego pogarszała się m.in. w wyniku działalności mieszkańców, gospodarstw domowych i indywidualnych gospodarstw rolnych niż dużych podmiotów gospodarczych (przemysłowych, przetwórczych i usługowych) oraz obiektów infrastruktury usługowej. W ostatnich latach na skutek inwestycji w nowoczesne technologie produkcji i wprowadzenia różnych regulacji z zakresu ochrony środowiska odnotowano ograniczenie negatywnego oddziaływania na otoczenie przyrodnicze zakładów przemysłowych, usługowych i instytucji (Wasi-

lewski, 2013). Poważne zagrożenie dla wiejskiego środowiska utrzymywało się z kolei ze strony ludności miejscowej i napływowej, co wiązać należy z niewystarczającym poziomem świadomości ekologicznej i brakiem środków finansowych na realizację inwestycji proekologicznych. Wspomniane czynniki ograniczały rozpowszechnienie zachowań neutralnych lub sprzyjających środowisku, takich jak zorganizowana segregacja i utylizacja odpadów, spalanie właściwego opału, korzystanie z odnawialnych źródeł energii, zmniejszenie stosowania środków chemicznych i nawozów sztucznych przy produkcji rolnej czy realizacja programów rolno-środowiskowych.

Wykres I.1. Atuty badanych wsi w opinii sołtysów*

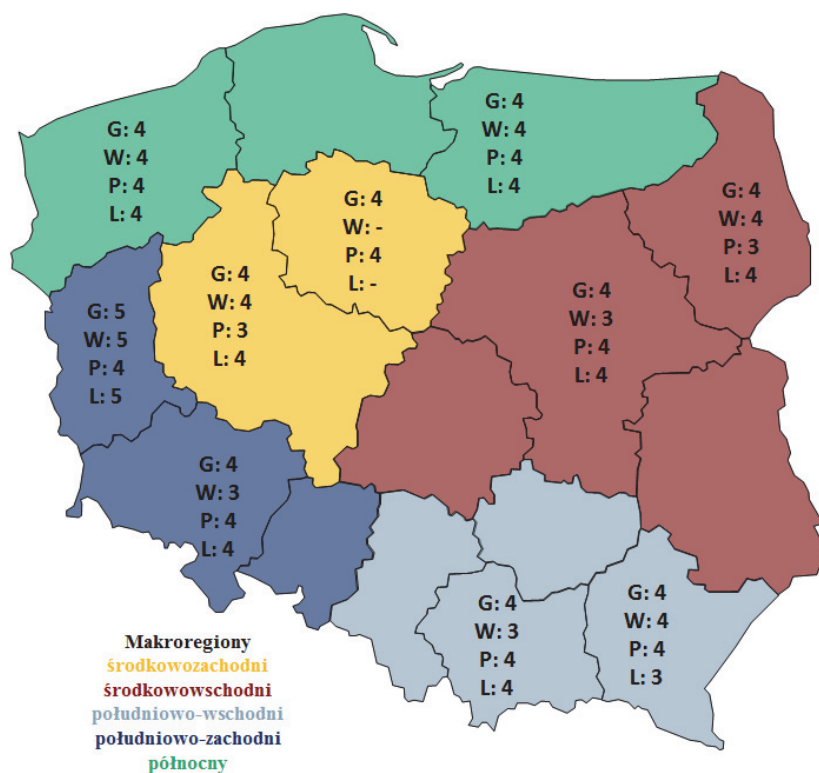
* Ankietowani mieli możliwość wskazania więcej niż jednego wariantu odpowiedzi.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych IERiGŻ-PIB 2016.

Przykładem innych działań korzystnych dla stanu miejscowego środowiska było odnotowane w ośmiu miejscowościach wykorzystywanie urządzeń do produkcji energii ze źródeł odnawialnych w gospodarstwach domowych i rolnych, jak również podejmowanie akcji mających na celu sprzątnięcie okolicznych terenów. Nasilenie przedsięwzięć przyjaznych środowisku i powstrzymanie się od działalności jemu szkodzących będzie służyło społecznościom lokalnym, przyczyniając się do zahamowania utraty wartości walorów przyrodniczych, określających unikalny potencjał ekonomiczny terenów wiejskich i poziom jakości życia mieszkańców, w tym ich atrakcyjność osiedleńczą.

Z informacji zgromadzonych w badaniach terenowych wynikało, że w dziewięciu na dziesięć przypadków zidentyfikowano usytuowanie obiektów i przestrzeni ważnych z punktu widzenia ochrony środowiska, wypoczynku, rekreacji, ochrony zdrowia, opieki, działalności kulturalnej i edukacyjnej (mapa I.4). Wśród nich należy wyróżnić parki narodowe, parki krajobrazowe, obszary cenne przyrodniczo i chronione (rezerваты przyrody, obszary Natura 2000), pomniki przyrody oraz obszary wodne (kąpieliska, jeziora). W części wsi znajdowały się dobra kultury o wartości historycznej, takie jak zabytki sakralne (kościóły, cmentarze), zabytki architektury i zabudowania mające wartość historyczną (dworki, mury obronne, pałace, warsztaty pracy).

Mapa I.5. Ocena stanu środowiska naturalnego w badanych wsiach

* ocena stanu czystości gleb (G), wód (W), powietrza (P), lasu (L) w skali od 1 do 5 (gdzie 5 – najwyższy stan czystości), dokonana przez sołtysa wsi.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych IERiGŻ-PIB 2016.

Niemniej, mimo korzystnych uwarunkowań przyrodniczych i historycznych, większość sołtysów wskazywała, iż badane miejscowości nie stanowiły atrakcji turystycznej, rekreacyjnej, zdrowotnej, kulturalnej i nie mają warunków do prowadzenia wymienionych rodzajów działalności (wykres I.1). Inną ocenę formułowano w odniesieniu do dwóch wsi z makroregionu północnego i południowo-wschodniego.

Mała liczba deklaracji dotycząca istnienia walorów turystycznych i zasobów naturalnych mogących być atutem ekonomicznym łączyła się z niewielkim rozpowszechnieniem prowadzenia przez mieszkańców ankietowanych miejscowości działalności usługowych i produkcyjnych, bazujących na wskazanych dobrach środowiskowych, krajobrazowych i kulturowych. Z przeprowadzonych badań wynikało, że usługi agroturystyczne świadczone na niewielką skalę w jednej wsi, zlokalizowanej w makroregionie północnym (Va). Ankietowane wsie nie znajdowały się w pobliżu lokalizacji wypoczynkowych i uzdrowisk. W jednej miejscowości odnotowano plany dwóch rodzin w zakresie rozpoczęcia prowadzenia działalności agroturystycznej (Vb). Jednocześnie w dwóch wsiach wypoczywali przyjezdni członkowie rodzin w okresie letnim, co mogło świadczyć o istnieniu możliwości rozwoju komercyjnej oferty dla turystów lub innych osób przyjezdnych.

Oprócz dużej liczby gospodarstw prowadzących konwencjonalną produkcję rolną, zaledwie w trzech wsiach funkcjonowały od jednej do dwóch działalności polegających na wytwarzaniu produktów ekologicznych (IIIb, IVb i Vb). Tymi produktami były zboża, kukurydza i owoce miękkie. We wsiach, gdzie funkcjonowały dwa gospodarstwa ekologiczne, odnotowano deklaracje zamiaru rozpoczęcia produkcji tego rodzaju. Z przeprowadzonych badań wynikało, że większość rolników nie decydowała się na ten rodzaj działalności ze względu na wysokie koszty produkcji, pracochłonność, brak odpowiedniej wiedzy i umiejętności oraz niski popyt na zdrową żywność. W żadnej miejscowości nie odnotowano podmiotu gospodarczego produkującego energię ze źródeł odnawialnych. Ponadto na terenie analizowanych obszarów nie były zlokalizowane i nie funkcjonowały podmioty o profilu gospodarczym, który łączyłby różne branże zakorzenione na rynkach lokalnych, wykorzystujące nowoczesne technologie i skierowane przede wszystkim do klientów spoza wsi (przemysł rolno-spożywczy, gastronomia, turystyka, hotelarstwo, usługi zdrowotne, produkcja energii ze źródeł odnawialnych).

1.4.3. Sieci i współpraca

Istotne z punktu widzenia uaktywnienia procesów rozwojowych na terenach wiejskich jest umacnianie i tworzenie nowych relacji w obrębie społeczności wiejskich, a także między miejscowościami wiejskimi a terenami zurbanizowanymi, w tym z małymi, średnimi miastami i z metropoliami. W przypadku kontaktów wsi z otoczeniem społeczno-gospodarczym związki te w pierwszej kolejności tworzą podmioty gospodarcze oraz pracownicy. W odniesieniu do badanych miejscowości związki z miastami i innymi miejscowościami obejmowały przede wszystkim przepływy pracowników. Mieszkańcy wsi zarabkowali głównie poza swoim miejscem zamieszkania. Z kolei wśród lokalnych podmiotów gospodarczych największy udział miały gospodarstwa rolne. Część z nich funkcjonowała w oparciu o rozwinięte relacje rynkowe z dostawcami środków do produkcji rolnej (maszyny, narzędzia rolnicze, nawozy, środki ochrony roślin) i odbiorcami surowców i produktów rolnych (stali i kontraktowi odbiorcy). Udział podmiotów silnych ekonomicznie wśród ogółu gospodarstw rolnych w analizowanych lokalizacjach wahał się od 10 do 50%. Lokalne firmy z branż pozarolniczych w większości cechowała działalność na niewielką skalę w handlu i usługach, która generowała zwykle niewielkie zyski. Przedsięwzięcia te zwykle opierały na współpracy z niewielką liczbą innych podmiotów. Wytworzone przez pozarolnicze podmioty gospodarcze produkty i świadczone przez nie usługi skierowane były przede wszystkim na rynek lokalny, do niewielkiej zbiorowości klientów. We wszystkich przypadkach w rozpatrywanych miejscowości zaznaczał się jednocześnie deficyt firm i gospodarstw rolnych, których działalność bazowałaby na nowoczesnych technologiach (innovacjach), łączyłaby kilka branż i kooperantów, a oferta skierowana byłaby na rynek ponadlokalny. Zauważalny był brak lub odnotowano nieliczne formy działalności ekonomicznych wykorzystujących pojawiające się na obszarach wiejskich nowe możliwości biznesowe, takie jak produkcja energii ze źródeł odnawialnych, produkcja żywności ekologicznej, usługi zdrowotne, opiekuńcze, edukacyjne, rekreacyjne, gastronomiczne i hotelarskie.

Niezbędny środek inicjujący i rozwijający innowacyjne przedsięwzięcia gospodarcze i społeczne bazujące na współpracy i nowych technologiach stanowi internet. Większość mieszkańców z ankietowanych wsi miała dostęp do internetu. Jednak możliwość korzystania z szybkiego i sprawnego połączenia z siecią, podobnie jak w dużej części innych terenów wiejskich w kraju, była ograniczona. Według ankietowanych sołtysów, mieszkańcy korzystali z internetu na ogół za pośrednictwem łącz dostawców usług telefonii stacjonarnej

i telewizji oraz łącz mobilnych operatorów telefonii komórkowej, które nierzadko stanowiły substytut stacjonarnego dostępu do internetu. Zakres publicznego dostępu do internetu był niewielki. Darmowe korzystanie z sieci było możliwe tylko w części wsi w szkole, urzędzie gminy, świetlicy wiejskiej i bibliotece.

Brak nowoczesnych inwestycji zewnętrznych, jak również deficyt oddolnych inicjatyw biznesowych opierających się na lokalnym potencjale przyrodniczo-kulturowym wynikał nierzadko z niewystarczającego poziomu kwalifikacji, wiedzy i umiejętności przedstawicieli społeczności lokalnych. Kapitał ludzki mieszkańców przyczyniający się do uaktywnienia atrakcyjnych przedsięwzięć gospodarczych uznano za mocną stronę jedynie w przypadku trzech miejscowości cechujących się silnymi związkami z otoczeniem i zróżnicowaniem tamtejszych gospodarek (IIIa, IIIb i IVa) (wykres I.1). Niezależnie od tego, wszystkie ankietowane wsie charakteryzował potencjał tkwiący w istniejących relacjach z otoczeniem, który wpływał na możliwość zdobywania nowych, cennych rynkowo informacji i kompetencji. Zasoby te mogły być pozyskiwane w miejscu pracy za granicą i w sąsiednich miastach (podczas pracy, szkoleń i świadczenia usług doradztwa przez instytucje samorządowe, ośrodki doradztwa rolniczego) oraz na miejscu poprzez aktywność w ramach przedsięwzięć zbiorowych (grupy producenckie, Lokalne Grupy Działania). Ograniczeniem w inicjowaniu różnych projektów służących wsi była często deklarowana przez sołtysów niewielka aktywność społeczności lokalnych i niewystarczający poziom jej zintegrowania. Wyjątkiem pod tym względem były wsie, w których współpracy i zaangażowaniu mieszkańców towarzyszył wysoki poziom kapitału ludzkiego (IIIa, IIIb i IVa).

Ważnym zasobem z punktu widzenia kształtowania przedsięwzięć gospodarczych i społecznych wpisujących się w koncepcję inteligentnego rozwoju jest kapitał społeczny. Niezależnie od ocen sołtysów wskazujących na niezadowalający (niedostateczny) poziom aktywności społecznej mieszkańców ankietowanych miejscowości, należy odnotować funkcjonowanie tradycyjnych organizacji, istotnych z punktu widzenia wzajemnego zaufania, współpracy, wymiany wiedzy i stanowiących niezbędną bazę do rozwoju kolejnych inicjatyw. W większości badanych lokalizacji, działalność prowadziły koła gospodyń wiejskich, ochotnicze straże pożarne, organizacje kościelne, charytatywne oraz kluby sportowe. Największa liczba organizacji społecznych funkcjonowała w dużych wsiach z makroregionu południowo-zachodniego i południowo-wschodniego.

Podsumowanie

Rosnące zainteresowanie teoretyczne i praktyczne koncepcją inteligentnego rozwoju wynika z diagnozowanych dysproporcji w poziomach zamożności krajów i regionów, a także obszarów miejskich i wiejskich, warunkowanych długookresowymi cechami struktur społeczno-gospodarczych oraz obranych instytucjonalnych modeli rozwojowych. Przełamywanie barier postępu ekonomicznego oraz uaktywnianie mechanizmów jemu służących stanowi kwestię niezwykle złożoną i niejednokrotnie odnoszoną do terenów wiejskich i peryferyjnych. Ujmowana konwencjonalnie koncepcja inteligentnego rozwoju akcentuje, że w przypadku tych obszarów niezbędne są działania mające na celu zwiększanie konkurencyjności rynkowej bazującej na wiedzy i innowacjach. Jednakże ze względu na koncentrowanie się kapitału i działalności gospodarczych w największych ośrodkach miejskich, gdzie panują sprzyjające warunki do podejmowania i rozpowszechniania rozwiązań inteligentnych, współzawodnictwo wsi oraz możliwości niwelowania przez nie luki konkurencyjnej stają się mało prawdopodobne. Z tego powodu wskazuje się, że stosowanie dla obszarów wiejskich koncepcji inteligentnego rozwoju powinno wynikać z paradygmatu zrównoważonego rozwoju i być interpretowane w świetle jego założeń.

We wspomnianym ujęciu poprawa sytuacji społeczno-ekonomicznej wsi ma opierać się na odpowiednio wykorzystanych zasobach endogenicznych, a nie tylko przedsięwzięciach sprawdzonych w przypadku miast czy innych lokalizacji. U podstaw takiego sposobu myślenia leży przekonanie o obecności unikalnych potencjałów i cennych dóbr w odniesieniu do każdego układu terytorialnego, zakorzenionych w strukturach gospodarczych oraz pogląd wskazujący na szanse zwiększenia wartości rynkowej oferowanych lokalnie produktów i usług poprzez zastosowanie technologii informacyjno-komunikacyjnych, jak również współpracę różnych podmiotów funkcjonujących na danym terenie. W tym kontekście inteligentne rozwiązania polegałyby na waloryzacji posiadanych aktywów w postaci zasobów naturalnych, kapitału fizycznego, a także działań marketingowych i organizacyjnych zmierzających do wprowadzania przekształceń w ofercie rynkowej zwiększającej jej wartość dodaną, zasięg terytorialny i grono odbiorców. Istotne jest również wypracowywanie przez wiejskie podmioty gospodarcze, takie jak małe firmy czy gospodarstwa rolne, nowych produktów i usług z wykorzystaniem nowoczesnych technologii, będących jednocześnie odpowiedzią na aktualne i przyszłe trendy rynkowe w postaci asortymentu o wysokiej jakości, przyjaznego środowisku i konkurencyjnego cenowo.

W wypracowywaniu wspomnianych propozycji gospodarczych, oprócz spożytkowania lokalnej wiedzy, doświadczeń i zasobów, niezbędna jest kooperacja między miejscowymi jednostkami gospodarczymi, organizacjami publicznymi i społecznymi, a także podmiotami zewnętrznymi, dysponującymi cennymi rynkowo informacjami oraz wsparciem finansowym.

Niezależnie od konieczności inicjowania w warunkach wiejskich nowoczesnych projektów biznesowych, ważne z punktu widzenia inteligentnego rozwoju jest kreowanie przedsięwzięć niekomercyjnych zwiększających jakość życia lokalnych społeczności i rozwiązujących ich problemy bytowe i społeczne. Inwestycje w infrastrukturę techniczną, a w szczególności społeczną oferującą dodatkowe usługi bazujące na rozwiązaniach cyfrowych (np. szkolenia kompetencji informatycznych, usługi e-zdrowia, usługi transportowe) przyczyniałyby się pośrednio do długookresowych korzyści gospodarczych.

W niniejszej części przedstawiono przesłanki inteligentnego rozwoju wsi z perspektywy teorii zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z taką interpretacją czynniki tego procesu stanowiły elementy strukturalne decydujące o efekcie aglomeracji (dostępność przestrzenna, lokalizacja geograficzna, cechy mieszkańców, profil gospodarki lokalnej), zasoby środowiskowe, kulturowe, jak również sieci i współpraca mieszkańców i podmiotów gospodarczych. Opracowanie koncentrowało się na identyfikacji i ocenie wskazanych przesłanek oraz ograniczeń inteligentnego rozwoju wsi w Polsce. Zaczerpnięte z literatury przedmiotu przejawy inteligentnego rozwoju wykorzystano przy analizie wyników badań terenowych przeprowadzonych w dziesięciu celowo dobranych miejscowościach, położonych w różnych regionach kraju.

Przeprowadzone analizy udokumentowały zaznaczanie się zarówno potencjału, jak i barier inteligentnego rozwoju badanych wsi. Trzeba zaznaczyć, że czynniki tego procesu uwidaczniały się w przypadku rozpatrywanych miejscowości w zróżnicowanym natężeniu, co było silnie powiązane z lokalizacją przestrzenną, na którą nakładały się trwałe uwarunkowania łączące się z gęstością sieci osadniczej, liczebnością mieszkańców, nasileniem związków z miastami, a także poziomem wielofunkcyjności lokalnych gospodarek. Z tego punktu widzenia szanse na pobudzenie odwołującego się do innowacyjności postępu określało w decydującym stopniu położenie miejscowości w układzie lokalnym i regionalnym, który był pochodną historycznie ukształtowanych modeli rozwojowych. Przeprowadzone analizy wskazywały, że względnie większe możliwości rozwojowe cechowały ankietowane lokalizacje z terenów

Polski południowo-zachodniej i południowo-wschodniej. Sytuacja ta wynikała z zaznaczania się tam rozbudowanych struktur społeczno-gospodarczych w postaci licznej populacji mieszkańców, podmiotów gospodarczych z różnych branż, instytucji i organizacji, a także tradycyjnych wiejskich atutów w postaci zasobów przyrodniczych, krajobrazowych i dóbr kultury. W przypadku rozpatrywanych wsi z południa kraju, silną stroną było zróżnicowanie okolicznych rynków pracy oraz lokalnych działalności ekonomicznych, jak również związki gospodarcze z układami ponadlokalnymi. Pod tym względem w relatywnie gorszym położeniu były analizowane wsie zlokalizowane w środkowozachodniej i środkowowschodniej części kraju. Charakteryzowały je mała liczba mieszkańców, ograniczone kontakty ekonomiczne z innymi miejscowościami i miastami, jak również duże oparcie lokalnych gospodarek na sektorze rolnym.

Niezależnie od tego, w odniesieniu do całego rozpatrywanego zbioru wsi należy zaznaczyć, iż istotne determinanty pobudzenia lokalnego postępu gospodarczego opartego na wiedzy, edukacji i nowych technologiach wiązały się przede wszystkim z dogodną lokalizacją przestrzenną, poprawiającym się stanem infrastruktury technicznej na skutek przeprowadzenia inwestycji drogowych i budowlanych oraz posiadanymi zasobami środowiskowymi i kulturowymi. Jednakże za poważną przeszkodę w tym procesie inteligentnego rozwoju trzeba uznać niedostateczny poziom ich waloryzacji, wynikający w znacznej mierze z ograniczonej akumulacji kapitału ludzkiego i społecznego. Deklarowane w badaniu postawy i cechy mieszkańców ankietowanych miejscowości obejmujące wiedzę, wykształcenie i skłonność do współpracy, nie sprzyjały przeorientowaniu dotychczasowych form aktywności zawodowej i podejmowaniu nowych działalności ekonomicznych. W tym przypadku wyjątkiem były wsie z południowej części Polski, w których wskazywano wysokie kwalifikacje mieszkańców i zaangażowanie społeczne jako atut mogący zwiększyć atrakcyjność ekonomiczną lokalizacji i napływ inwestycji z zewnątrz.

Rozdział II. Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na zmiany w polskim rolnictwie

II.1. Wprowadzenie

Uniwersalną prawidłowością, uwarunkowaną postępem gospodarczym jest systematyczne zmniejszanie się ekonomicznego znaczenia rolnictwa (Timmer, 2007), co znajduje odzwierciedlenie w ciągłym spadku udziału produkcji tego sektora w tworzeniu Produktu Krajowego Brutto (PKB) poszczególnych państw (Skodlarski, Materna, 2005, Sapa, 2014). Ta sytuacja nie wiąże się automatycznie ze zmniejszaniem się jego oddziaływania na sytuację ogólnogospodarczą i społeczną państwa (Tomczak, 2004). O rozmiarach tego wpływu decyduje wielkość zasobów zaangażowanych w działalność rolniczą i poziom ich wykorzystania (Grzelak, 2008).

Procesy dezagrarnizacji coraz wyraźniej zaznaczają się również w polskiej gospodarce (Szcukocka, 2012, Zając, 2014, Dudek, Karwat-Woźniak, 2018), a ich przebieg ma trwały, ewolucyjny charakter (Chmieliński, Dudek, Karwat-Woźniak, Wrzochalska, 2017). Jednak nadal rolnictwo w znacznym zakresie kształtuje sytuację społeczno-ekonomiczną Polski. Ten wpływ jest uwarunkowany wieloma różnorodnymi przyczynami, wśród których należy podkreślić dużą liczbę gospodarstw rolnych i powierzchnię gruntów w użytkowaniu rolniczym, a przede wszystkim znaczenie działalności rolniczej w kreowaniu dochodów⁷ i zatrudnieniu⁸.

⁷ W 2016 roku działalność rolnicza stanowiła główne źródło dochodu dla 34,2% gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego (*Charakterystyka gospodarstw rolnych...*, 2017).

⁸ Mimo postępującego procesu dezagrarnizacji zatrudnienia w polskiej gospodarce, skala rolniczego zatrudnienia należy do jednej z największych we Wspólnocie Europejskiej. W przypadku populacji w unijnym wieku produkcyjnym (15-64 lata) w 2016 roku w Polsce w rolnictwie pracowało 10,6% ogółu pracujących, był to ponad dwukrotnie wyższy poziom niż średnio w UE (4,5%). Wyższym wskaźnikiem zatrudnienia w rolnictwie cechowały się tylko gospodarki trzech państw członkowskich: Rumunii (24,0%), Bułgarii (18,0%) i Grecji (11,3%). W pozostałych krajach udział ten kształtował się od 1,0% w Wielkiej Brytanii do 7,7% na Litwie (Komisja Europejska, 2017). Pracujący w polskim rolnictwie stanowili ok. 1/5 ogółu pracujących w unijnym rolnictwie, czyli prawie tyle samo co łącznie we Francji, Wielkiej Brytanii i Hiszpanii (Frenkel, 2018).

Ekonomiczne „kurczenie” się sektora rolnego nie oznacza automatycznie jego marginalizacji (Woś, 2001). Wprawdzie rozmiary zasobów wytwórczych w rolnictwie zmniejszają się i będą się nadal zmniejszać, ale zachodzące przeobrażenia strukturalne powinny poprawiać efektywność ich wykorzystania, a w konsekwencji skutkować wzrostem produkcji rolniczej i sprawności funkcjonowania rolnictwa jako działu gospodarki (Woś, 2001).

Rozwój rolnictwa jest uwarunkowany czynnikami endogenicznymi, stanowiącymi jego wewnętrzną siłę rozwojową oraz egzogenicznymi, generowanymi poziomem koniunktury gospodarczej oraz polityką gospodarczą. Współcześnie rozwój rolnictwa i jego zmiany strukturalne w coraz mniejszym zakresie są warunkowane czynnikami endogenicznymi tego segmentu działalności gospodarczej, a w coraz większym stopniu są uzależnione od polityki sektorowej, przede wszystkim polityki makroekonomicznej (Kowalski, Wigier, Wieliczko, 2014). Polityka sektorowa w rolnictwie jest powszechnie i długofalowo stosowana wśród krajów rozwiniętych. Sytuacja ta jest związana w głównej mierze ze znaczeniem tego segmentu działalności produkcyjnej w zaspokajaniu potrzeb człowieka w zakresie konsumpcji. Z tego względu na ogół poszczególne kraje dążą do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego swoich mieszkańców. Spełnienie tego warunku determinuje konieczność prowadzenia działalności rolniczej umożliwiającej uzyskanie takiej ilości i jakości produktów rolniczych, która umożliwiła zaspokojenie potrzeb w zakresie wyżywienia narodowego przynajmniej na podstawowym poziomie, z uwzględnieniem handlu artykułami spożywczymi. Ponadto w ostatnim czasie coraz częściej podkreśla się fundamentalne znaczenie rolnictwa w płaszczyźnie świadczenia dóbr publicznych, zwłaszcza w ochronie środowiska i zachowaniu naturalnych walorów krajobrazu, a także wkład tego segmentu aktywności gospodarczej ludności w żywotność obszarów wiejskich (Zegar, 2005). W konsekwencji rolnictwo stanowi niezmiennie strategiczny dział nie tylko gospodarek narodowych, ale również Wspólnoty Europejskiej (WE). Z tego względu zmiany strukturalne w rolnictwie europejskim zachodzą w warunkach dużego i wielostronnego wsparcia publicznego.

Wraz z akcesją Polski do Unii Europejskiej (UE) sektor rolny został objęty ponadnarodową Wspólną Polityką Rolną (WPR), która jest historycznie pierwszą spośród polityk społeczno-ekonomicznych WE. Stanowi ona jedną z fundamentalnych przesłanek kształtujących warunki funkcjonowania rolnictwa, a w konsekwencji przyczynia się do lepszego wykorzystania zasobów

rolniczych z jednoczesnym uwzględnianiem wymogów jakościowych produkcji rolniczej i zasad ochrony środowiska. Tym samym stwarza warunki do rozwoju nowoczesnego i konkurencyjnego sektora rolnego, a jednocześnie przyczynia się do kreowania procesów rozwojowych na obszarach wiejskich, a także ma znaczący wpływ na ochronę środowiska i krajobrazu.

Akcesja Polski do UE miała nie tylko aspekt polityczny, ale przede wszystkim gospodarczy. Polityka rolna nabrała charakteru stabilności i przewidywalności, a budżet WPR stał się głównym źródłem finansowania instrumentów wsparcia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Stworzyło to możliwości uzyskania nowej jakości społeczno-gospodarczej na wsi i w rolnictwie. Cechą charakterystyczną wspomaganych działań była dominacja programów dostosowujących polskie rolnictwo do wymogów rynku europejskiego, co skutkowało przyspieszeniem procesów jego modernizacji.

Przeobrażenia zachodzące w polskim rolnictwie skutkowały wzrostem produkcji rolniczej oraz jej towarowości. W latach 2005-2017 wartość globalnej produkcji rolniczej w cenach stałych wzrosła o 24%, końcowej – o prawie 30%, zaś towarowej – o ponad 39% (*Mały Rocznik...*, 2018). Jednak udział polskich gospodarstw rolnych w produkcji sektora rolnego UE wzrósł minimalnie. W 2017 roku polscy rolnicy wyprodukowali ok. 6% ogólnej wartości produktów rolnych Wspólnoty Europejskiej (*Dochodowość gospodarstw...*, 2018), co dało im siódmą pozycję pod względem wielkości produkcji w wymiarze UE⁹, gdy w 2005 roku ten udział wynosił niespełna 5% (Chmieliński, Goraj, Karwat-Woźniak, Kowalski, Sikorska, 2009).

Wzrost wielkości produkcji, a przede wszystkim dostęp do jednolitego rynku rolnego i płatności bezpośrednio przełożyły się na wzrost dochodów rolniczych. W latach 2004-2016 dochody gospodarstw domowych rolników wzrosły o 113%, tj. bardziej nawet niż dochody gospodarstw domowych pracujących na własny rachunek poza rolnictwem, które zwiększyły się o 92% (Chmielewska, Zegar, 2018). Ta sytuacja poprawiła warunki życia rolników i ich możliwości inwestycyjne. Jednak skutkowałą coraz większym uzależnieniem się dochodów rolniczych od przekazywanych dopłat, co w polskiej rzeczywistości może ograniczać skłonność do podejmowania działań rozwojowych

⁹ Jednak pod względem wartości produkcji rolnej ustępowaliśmy nie tylko krajom, które dysponowały większym potencjałem do produkcji rolniczej, jaki stanowi powierzchnia użytków rolnych wykorzystywanych rolniczo (Francja, Hiszpania, Wielka Brytania, Niemcy), ale również znacznie mniejszym – jak Włochy, a przede wszystkim Holandia.

(Świstak, 2015). W gospodarce rynkowej o dochodach poszczególnych grup społecznych powinna decydować wydajność pracy, a nie czynnik instytucjonalny (polityka), który powinien mieć jedynie znaczenie korygujące (Zegar, 2008). W literaturze przedmiotu wskazuje się, że wysokość dopłat nie może być oderwana od efektywności czynnika pracy. Przeprowadzane analizy empiryczne zasadniczo potwierdzają występowanie właściwych proporcji odnośnie adekwatnego podziału dopłat przy obecnym poziomie wsparcia producentów rolnych we Wspólnocie Europejskiej (Hamulczuk, Rembisz, 2009).

Zmiany w poziomie produkcji rolniczej i sytuacji dochodowej polskich rolników w okresie funkcjonowania w UE mogą napawać pewnym optymizmem (*Dochodowość gospodarstw...*, 2018), w przeciwieństwie do efektywności produkcji, którą w głównej mierze warunkuje wydajność pracy (Góral, Rembisz, 2017). Wzrost ekonomicznej wydajności pracy wiąże się z optymalizacją wykorzystania zasobów gospodarstwa rolnego, która determinuje nie tylko konkurencyjność poszczególnych gospodarstw, ale również całego sektora rolnego na europejskim i światowym rynku (Mrówczyńska-Kamińska, 2012). Trwały i stabilny wzrost wydajności pracy w polskim rolnictwie jest nierozdzielnie związany z rozwojem tego sektora (Gadomski, 2015).

W Polsce powoli uwidacznia się proces wzrostu wydajności pracy w działalności rolniczej (Wąsowicz, 2013), będący w głównej mierze konsekwencją spadku rolniczego zatrudnienia¹⁰. Jednak poziom wydajności pracy w polskim rolnictwie jest niezmiernie niski w porównaniu do innych państw Wspólnoty, zwłaszcza UE-15. Co więcej, po okresie stopniowego zmniejszania się różnic w tej płaszczyźnie pomiędzy państwami tzw. starej Unii a tymi przyjętymi w 2004 roku (i później), od 2012 roku obserwuje się wzrost nierówności. W ostatnich latach w polskim rolnictwie odnotowano relatywnie niską wydajność pracy (Góral, Rembisz, 2017).

Ta część monografii ma na celu rozpoznanie procesów, jakie zaszły w polskim rolnictwie po akcesji do UE z perspektywy oddziaływania wybranych instrumentów WPR na te przemiany. W pracy skoncentrowano się głównie na wpływie instrumentów polityki rolnej na wydajność pracy oraz techniczne

¹⁰ Według danych z BAELA, w latach 2004-2017 liczba pracujących w rolnictwie zmniejszyła się o ponad 37%, a udział pracujących w tym sektorze wśród ogółu pracujących zmniejszył się z 18,0 do 9,6%. Przynieszone zmiany były głównie skutkiem spadku liczby pracujących w rolnictwie indywidualnym, w którym znajduje zatrudnienie większość (90-93%) pracujących w sektorze rolnym.

uzbrojenie pracy w polskich gospodarstwach rolnych. Uwzględniono również odmienności regionalne zachodzących procesów.

II.2. Materiał empiryczny i metody badań

W celu realizacji wyznaczonych zadań przeprowadzono analizy danych empirycznych:

- statystyki powszechnej (GUS, Eurostat) w odniesieniu do rolniczych zasobów produkcyjnych, inwestycji produkcyjnych oraz sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych;
- informacji ARiMR w zakresie wykorzystania kierunków i poziomu wsparcia rolnictwa;
- badań ankietowych IERiGŻ, które dostarczyły informacji nie tylko o cechach ekonomicznych indywidualnych gospodarstw rolnych oraz właściwościach społeczno-ekonomicznych ich użytkowników, ale również o aktywności rolników w pozyskiwaniu wsparcia w ramach WPR;
- polskiego FADN za lata 2009-2015 w odniesieniu do płatności bezpośrednich skierowanych do gospodarstw, a także technicznego uzbrojenia i wydajności pracy.

Badania ankietowe IERiGŻ-PIB prowadzone są cyklicznie na stałej próbie wsi. Miejscowości do badań dobrano celowo, tak by stanowiły odzwierciedlenie struktury obszarowej gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych (UR), będących we władaniu osób fizycznych, tj. indywidualnych gospodarstw rolnych, które są *de facto* gospodarstwami rodzinnymi (Sikorska, 2014). Przy czym, w polskim rolnictwie, nadal areał gospodarstwa jest znacznie powiązany z pozostałymi ekonomicznymi cechami gospodarstwa (Zegar, 2009), a przede wszystkim z poziomem wyposażenia w techniczne środki produkcji (Karwat-Woźniak, 2011), osiąganymi wynikami produkcyjnymi, a także cechami społeczno-demograficznymi rolników i głównymi celami prowadzonej działalności rolniczej (Dudek, 2010), a nawet z poziomem zrównoważenia środowiskowego (Zegar, 2009, Wrzaszcz, 2013). Tym samym badana zbiorowość odzwierciedla cechy społeczno-ekonomiczne polskiego rolnictwa indywidualnego. Panelowy charakter badania dał sposobność określenia tren-

dów i dynamiki zachodzących zmian, a walor reprezentatywności pozwala na zachowanie wiarygodności opisywanych tendencji.

W pracy wykorzystano informacje zebrane w czterech ostatnich badaniach, tj. w 2000, 2005, 2011 i 2016 roku. W 2000, 2005 i 2011 roku badaniem objęto 76 miejscowości wiejskich, a w 2016 roku – było to tylko 10 wsi, które wybrano spośród miejscowości ankietowanych w latach wcześniejszych. Ankietowano wszystkie gospodarstwa rolne powyżej 1 ha UR w badanych wsiach. W 2000, 2005 i 2011 roku stanowiły one ok. 0,2% faktycznej liczby gospodarstw indywidualnych, a w 2016 roku – 0,03%.

Analiza danych FADN dotyczyła 6 208 gospodarstw rolnych nieprzerwanie objętych badaniem w latach 2009-2015. Prace analityczne koncentrowały na identyfikacji wpływu płatności bezpośrednich skierowanych do gospodarstw na zmiany w poziomie technicznego uzbrojenia pracy oraz wydajności pracy. Badanie prowadzono w podziale na klasy ekonomiczne i regiony FADN.

Nakłady pracy obejmowały czynności wykonywane w gospodarstwie rolnym członków rodziny rolniczej oraz osób obcych w przeliczeniu na osoby pełnozatrudnione¹¹.

Do oceny wydajności pracy przyjmuje się różnorodne wskaźniki. W prezentowanym badaniu, jako miernik wydajności przyjęto wartość dodaną (brutto oraz netto) w przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną (AWU). Wartość dodana stanowi jedną z najbardziej obiektywnych kategorii oceny efektywności przedsiębiorstw stosowaną w ocenie wydajności pracy. Wynika to z faktu, że mierzy ona wydajność pod kątem wartości wnoszonej przez kapitał ludzki w stosunku do kosztów materialnych. Stanowi ważne kryterium generowania wartości dla właścicieli (Gołaś, 2010).

Techniczne uzbrojenie pracy wyrażona wartością produkcyjnych środków trwałych w przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną (tys. zł/AWU).

Kierując się wielkością standardowej produkcji (SO)¹², wyodrębniło następujące grupy wielkości ekonomicznej: bardzo małe (2-8 tys. euro

¹¹ Oznacza to, że jest to równoważne z sytuacją, gdy 1 osoba pełnozatrudniona pracuje w działalności rolniczej 2120 godzin w ciągu roku, co skrótkowo oznaczono 1 AWU (Annual Work Unit).

¹² Standardowa Produkcja jest to średnia z 5 lat wartość produkcji określonej działalności produkcji roślinnej z 1 ha lub zwierzęcej od 1 sztuki w ciągu roku, w przeciętnych dla danego regionu warunkach produkcji. Wyrażana jest ona w europejskiej jednostce monetarnej euro.

SO¹³), małe (8-25 tys. euro SO), średnio małe (25-50 tys. euro SO) i średnio duże (50-100 tys. euro SO), duże (100-500 tys. euro SO) i bardzo duże (powyżej 500 tys. euro SO). W tym podziale (oraz innych), jak również we wszystkich zestawieniach tabelarycznych we wszystkich grupowaniach zastosowano przedziały lewostronnie zamknięte i prawostronnie otwarte.

Dla potrzeb Wspólnej Typologii Gospodarstw Rolnych funkcjonujących w Polsce, mając na uwadze dostępność danych statystycznych i zalecenia UE¹⁴, zdecydowano o wyznaczaniu granic regionów według granic jednostek NTS 2, którymi w przypadku Polski były województwa. Dla wyłonienia jednorodnych regionów posłużono się 7 parametrami statystycznymi wyznaczającymi efekty produkcyjne gospodarstw rolnych. Kierując się podobieństwem wartości przyjętych wskaźników i ich odchyłeń, wydzielono 4 regiony, których granice podziału przebiegają wzdłuż granic województw, tj. NTS 2 (Osuch, Goraj, Skarżyńska, Grabowska, 2004).

W ramach prac FADN wyodrębniono następujące regiony:

- **Pomorze i Mazury** – (województwa: lubuskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie, symbol krajowy **A**), – region cechuje się najlepszą w skali kraju strukturą obszarową i najwyższym poziomem obsady bydła (zwłaszcza krów mlecznych) oraz relatywnie wysoką obsadą trzody chlewnej w gospodarstwach (II miejsce), średnim poziomem intensywności prowadzonej produkcji rolniczej. Biorąc pod uwagę typ rolniczy (produkcyjny) gospodarstw, to w 2016 roku najbardziej liczną grupę stanowiły gospodarstwa mieszane oraz wyspecjalizowane w uprawach polowych¹⁵, a przypadku wielkości ekonomicznej – dominowały podmioty małe (43%) i bardzo małe (27%); łącznie podmioty do 50 tys. euro wartości SO stanowiły ok. 87% gospodarstw towarowych.
- **Wielkopolska i Śląsk** – (województwa: dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, opolskie oraz wielkopolskie, symbol krajowy **B**) – gospodarstwa tego regionu charakteryzują się dobrą strukturą agrarną i wysoką in-

¹³ Należy pamiętać, że pomimo określenia dla klasy gospodarstw bardzo małych wartości od 2 do 8 tys. euro SO, zgodnie z progiem włączającym do badań Polskiego FADN w tej grupie znajdują się tylko podmioty o wartości SO nie mniejszej niż 4 tys. euro. Gospodarstwa spełniające to kryterium określane są gospodarstwami towarowymi.

¹⁴ Kierując się zaleceniem Komisji dotyczącym konieczności zachowania zwartości terytorialnej regionu, w przypadku Polski minimalnym poziomem do wyznaczenia granic regionu był związek powiatów NTS 3 (Nomenklatura Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych).

¹⁵ Łącznie gospodarstwa mieszane i wyspecjalizowane w produkcji polowej stanowiły ok. 80% zbiorowości gospodarstw towarowych w tym regionie.

tensywnością produkcji rolniczej, o czym świadczy najwyższe w kraju nawożenie mineralne i uzyskiwane wyniki produkcyjne (plony zbóż, mleczność krów, przyrosty dzienne w tuczu świń itp.), najwyższą obsadą trzody chlewnej i relatywnie wysoką obsadą krów mlecznych (II miejsce w skali całej Polski). Uwzględniając wielkość ekonomiczną w polu obserwacji FADN, najliczniejszą liczebnie grupę stanowiły gospodarstwa od 8 do 25 tys. SO (42%) oraz o typie produkcyjnym mieszanym (47%).

- **Mazowsze i Podlasie** – (województwa: lubelskie, łódzkie, mazowieckie i podlaskie, symbol krajowy **C**) – region ten charakteryzuje się największym udziałem gospodarstw zaliczonych do pola obserwacji FADN (45%), na tym terenie dominują średnie obszarowo gospodarstwa o przeciętnej intensywności produkcji rolniczej i znaczącej obsadzie krów mlecznych (zbliżonej do regionu B). Podobnie jak w pozostałych regionach, najliczniejszą grupę stanowiły gospodarstwa o mieszanym typie produkcyjnym (41%) i o typie uprawy polowe (20%), a niewiele mniej (18%) – o typie „krowy mleczne”. W porównaniu do innych terenów, w tym regionie występuje znacząco więcej podmiotów wyspecjalizowanych w chowie krów mlecznych oraz ukierunkowanych na uprawy trwałe (7%). Gospodarstwa specjalizujące się w chowie krów mlecznych generowały ok. 26% SO tego regionu, czyli niewiele mniej niż dwukrotnie większa liczebnie zbiorowość o mieszanym typie produkcyjnym. Wielkość ekonomiczna prawie wszystkich (ok. 95%) gospodarstw towarowych z tego regionu była niższa niż 50 tys. euro SO.
- **Małopolska i Pogórze** – (województwa: małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie, symbol krajowy **D**) – region ten cechuje bardzo duże rozdrobnienie obszarowe i niski poziom intensywności produkcji, gospodarstwa rolne tego terenu stanowią ok. 20% ogólnej liczby gospodarstw pola obserwacji Polskiego FADN, a w ich strukturze dominowały podmioty wielokierunkowe (54%), do 8 tys. euro SO (ok. 56%).

Do analizy zebranych danych empirycznych wykorzystano zróżnicowane metody, przy czym do określenia skali oraz kierunków przemian zachodzących w rolnictwie posłużono się analizą statystyczno-opisową z użyciem metod porównawczych z wykorzystaniem statystyk podstawowych, takich jak: wskaźniki struktury, dynamiki miar i koncentracji. W badaniach związanych z próbą oceny wpływu instrumentów WPR na wydajność pracy oraz techniczne uzbrojenie pracy w polskich gospodarstwach rolnych, posłużono się metodą regresji panelowej. Umożliwia ona szerokie oraz dokładne przeanalizowanie zależności

pomiędzy poziomem uzyskiwanego wsparcia w ramach WPR a zmianami w wydajności pracy i poziomie jej technicznego uzbrojenia.

II.3. Wspólna Polityka Rolna w okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej

Proces akcesji Polski do UE skutkowało objęciem polskiego sektora rolnego ponadnarodową polityką – Wspólną Polityką Rolną, będącą historycznie pierwszą spośród wspólnych polityk społeczno-ekonomicznych Wspólnoty Europejskiej. Tworzy ją zespół polityk dla poszczególnych segmentów rolnictwa i rynków rolnych oraz polityk strukturalnych. Tym samym determinuje warunki gospodarcze na obszarach wiejskich i funkcjonowanie sektora rolnego w państwach członkowskich UE. Z jednej strony WPR stwarza możliwości dla prowadzenia produkcji rolniczej we Wspólnocie i gwarantuje jej odpowiednią ilość i jakość. Z drugiej zaś – stanowi podstawę rozwoju społeczno-ekonomicznego dla ludności wiejskiej oraz znacząco oddziałuje na poziom ochrony środowiska i krajobrazu.

WPR na przestrzeni lat ulegała różnorodnym zmianom. Kolejne reformy były uwarunkowane zewnętrznymi (globalizacja) i wewnętrznymi (kolejne rozszerzania i ograniczenia budżetowe) zmianami funkcjonowania Wspólnoty i pozwalały na dostosowanie mechanizmów WPR do osiągnięcia zakładanych celów. Najczęściej zmiany tej polityki były wymuszane niezadowolającymi rezultatami dotychczasowych działań i ograniczały się do korekt w zakresie instrumentarium. W procesie tych przeobrażeń coraz wyraźniej zaznacza się odchodzenie od polityki sektorowej na rzecz kompleksowej polityki zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, stanowiących tzw. II filar WPR. W konsekwencji stanowi ona zbiór względnie spójnych instrumentów, w oparciu o które państwa członkowskie mogą w pewnym zakresie kształtować indywidualne programy rozwoju obszarów wiejskich.

Współcześnie WPR spełnia liczne funkcje. Prócz sprecyzowanych jeszcze w drugiej połowie XX wieku podstawowych celów WPR, które *de facto* w dalszym ciągu obowiązują, wraz ze zmianami sytuacji w rolnictwie i jego otoczeniu konieczne było wprowadzanie kolejnych elementów (cele dodatkowe). Cele podstawowe dotyczą sfery gospodarczej oraz społecznej i mają chronić interesy producentów i konsumentów żywności poprzez:

- zwiększanie wydajności rolnictwa, wspieranie postępu rolniczego, optymalizację wykorzystania czynników produkcji, zwłaszcza siły roboczej i ziemi,
- stabilizowanie rynków i zagwarantowanie bezpieczeństwa żywnościowego,
- zapewnienie rolnikom godziwych warunków życia.

Takie sprecyzowanie celów podstawowych umożliwiło zmiany we WPR wraz z rozwojem sytuacji w rolnictwie i jego otoczeniu. Dzisiaj celem unijnej polityki rolnej jest nie tylko zagwarantowanie bezpieczeństwa zaopatrzenia w dobrej jakości żywność obywatelom UE, ale również wspieranie działań umożliwiających zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich, z równoległym uwzględnieniem wymogów ochrony środowiska i zachowaniem walorów krajobrazowych obszarów wiejskich poprzez zrównoważoną gospodarkę zasobami ziemi rolniczej. Ponadto ma ona na uwadze coraz bardziej widoczne zmiany klimatyczne. Ze tego względu dodatkowe cele WPR mają zastosowanie w działaniach polityki w UE dotyczących: ochrony konsumentów, wsparcia zatrudnienia, ochrony środowiska i dobrostanu zwierząt, zrównoważonego rozwoju, ochrony zdrowia publicznego, wsparcia spójności terytorialnej, gospodarczej i społecznej.

Działalność reformatorska spowodowała przyjęcie w UE dwóch nurtów działań zmierzających do zachowania i poprawy środowiska naturalnego na obszarach wiejskich. Są to tzw. I i II filar WPR.

– I filar – określa politykę rynkowo-cenową (finansowanie interwencjonizmu na rynku rolnym i jego ochrona zewnętrzna, dopłaty bezpośrednie dla producentów) mającą na celu stabilizację rynku, podnoszenie produktywności i utrzymanie odpowiedniego poziomu dochodów;

– II filar – określa politykę strukturalną, mającą na celu wyrównywanie warunków rozwoju i zapewnienie odpowiedniego poziomu życia mieszkańcom wsi. Cel polityki strukturalnej stanowi: przyspieszenie przemian w rolnictwie, przywracanie konkurencyjności regionów rolniczych, ułatwienie rozwoju i strukturalnych dostosowań obszarów wiejskich o wysokim udziale zatrudnienia w rolnictwie lub dochodów rolniczych. Z tego względu wsparcie udzielane w ramach polityki strukturalnej mogło dotyczyć zadań związanych z:

- poprawą struktury gospodarstw rolnych i struktur służących przetwarzaniu i wprowadzaniu do obrotu produktów rolniczych,
- przekształcaniem i reorientacją potencjału produkcyjnego, wprowadzaniem nowych technologii i poprawą jakości produktów rolniczych,
- dywersyfikacją aktywności ekonomicznej,
- rozwojem lasów,

- utrzymaniem żywotności obszarów wiejskich,
- poprawą warunków pracy i życia,
- utrzymaniem i promocją niskonakładowych systemów gospodarki rolnej,
- zachowaniem i promocją wysokiej wartości przyrody oraz zrównoważonego rolnictwa, respektującego wymagania ochrony środowiska naturalnego.

Cele i zasady WPR kształtowane są na poziomie ponadnarodowym. Jednak ten fakt nie zwalnia państw członkowskich z obowiązku prowadzenia własnej polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich. W tym zakresie podmiotami kształtującymi Wspólną Politykę Rolną są Rada Europejska oraz Komisja Europejska. Poprzez udział przedstawicieli państw członkowskich w wyżej wymienionych podmiotach, beneficjenci uczestniczą w jej kształtowaniu. Przyjmowane rozwiązania są wynikiem kompromisu państw członkowskich. Każde z nich odpowiada za implementację zasad Wspólnej Polityki Rolnej na swoim terytorium, poprzez wspólnotowe oraz własne instrumenty prawne. Ma prawo uzupełnić politykę o własne instrumenty wsparcia, finansowane ze swojego budżetu państwowego, jednak nie mogą być one sprzeczne z celami i zasadami WPR oraz innymi zasadami wspólnotowymi.

Wraz z przystąpieniem do Wspólnoty Europejskiej w 2004 roku, warunki kształtowania i realizacji polityki rolnej w Polsce w obszarze rolnictwa i obszarów wiejskich tworzyła bezpośrednio WPR. Zgodnie z przyjętymi zasadami polityka ta miała za zadanie stabilizację sytuacji w rolnictwie i poprawę warunków życia ludności wiejskiej.

Narastanie rozbieżności w poziomie wyposażenia w czynniki produkcji gospodarstw o różnej aktywności rynkowej miały charakter powszechny. Tempo tych zmian było różne i uwarunkowane wieloma różnorodnymi przyczynami.

W przypadku zmian w poziomie wyposażenia w ziemię, szczególnie silnie oddziaływała sytuacja na rynku ziemi rolniczej, a głównie narastająca nierównowaga pomiędzy popytem i podażą. W sytuacji ograniczonych i stale zmniejszających się ogólnych zasobów ziemi oraz będących w Zasobie Własności Skarbu Państwa, wzrastającemu popytowi na grunty rolne kreowanemu przez podmioty towarowe, towarzyszyło zjawisko przywiązania do ojcowizny. To zjawisko skutkowało wstrzymywaniem się z wyzbywaniem nieruchomości gruntowej przez posiadaczy gospodarstw spełniających w głównej mierze funkcje pozadochodowe. Dla tej grupy ludności posiadane gospodarstwa stanowią zabezpieczenie podstawowej egzystencji rodziny na wypadek utraty pozarolniczych źródeł dochodu. Prowadzenie produkcji rolniczej, z przeznaczeniem na

samozaopatrzenie rodziny w podstawowe produkty żywnościowe, stało się relatywnie częstym modelem funkcjonowania, zwłaszcza gospodarstw o relatywnie małej i średniej powierzchni. Z badań wynika, że najczęstszą reakcją było dostosowanie powierzchni gospodarstwa do rozmiarów umożliwiających zaspokojenie potrzeb samozaopatrzeniowych, a nadwyżkę najczęściej wydzierżawiano. W konsekwencji w latach 2005-2016 około 35% (50% – w gospodarstwa wysokotowarowych) wzrostowi areału gospodarstwa towarowego, towarzyszył praktyczny brak takich zmian w gospodarstwach samozaopatrzeniowych. Wynikiem tych różnic był wzrost różnic w wyposażeniu w ziemię pomiędzy podmiotami o dużej, średniej i małej aktywności rynkowej.

Wraz z uzyskaniem pełnego członkostwa Polski w UE, głównym źródłem finansowania instrumentów wsparcia dla rolnictwa stał się przede wszystkim budżet wspólnoty. Według danych Ministerstwa Finansów, w okresie 1.01.2004 roku – 31.03.2018 roku, w ramach WPR z budżetu UE do Polski napłynęło ok. 47 mld euro (*Zestawienie transferów...*, 2018), stanowiły one ok. 34% ogółu transferów z budżetu UE, jakie Polska uzyskała w tym czasie. W tych transferach dominowały (59,9%, tj. 30,2 mld euro) środki przeznaczone na dopłaty bezpośrednie, 31,7% (16,0 mld euro) wypłacone na realizację PROW 2004-2006¹⁶ i 2007-2013¹⁷, interwencje rynkowe 3,6% (1,8 mld euro), a 2,8% (1,4 mld euro) PROW 2014-2020¹⁸. Transfery w ramach Europejskiego Funduszu Rybackiego do 2013 i 2014-2020 stanowiły 1,4% (0,7 mld euro) całkowitych wypłat. Tak wysokie wsparcie z budżetu Wspólnoty, dofinansowane wydatkami ze środków krajowych oraz środkami własnymi rolników, w połączeniu z regulacjami unijnymi w zakresie polityki rynkowej i strukturalnej zaowocowało zmianami sytuacji na obszarach wiejskich i w rolnictwie. Dominującym kierunkiem tych zmian były proefektywnościowe przeobrażenia struktur rolniczych. Niemniej cechą charakterystyczną polskich gospodarstw rolnych jest ich duże zróżnicowanie z punktu widzenia aktywności rynkowej. Równocześnie postępuje proces zmian w tej płaszczyźnie, którego tempo oraz charakter wyznaczają głównie czynniki o charakterze egzogenicznym. Jednakże trwale istnieją pod-

¹⁶ Dodatkowo działania finansowane z Sekcji Gwarancji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej w ramach PROW 2004-2006 w kwocie 2 886 mln euro zostały wsparte 726,4 mln euro z budżetu krajowego.

¹⁷ Środki finansowe w ramach PROW 2007-2013 z budżetu przez Europejski Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) w kwocie ok. 13,4 mld, zostały wsparte ok. 4 mld euro z krajowych środków publicznych.

¹⁸ Łączny budżet PROW na lata 2014-2020 finansowany ze środków EFRROW wynosił blisko 8,7 mld euro, a z publicznych środków krajowych – ok. 4,9 mld euro.

mioty cechujące się odmienną aktywnością produkcyjną, a w konsekwencji i rynkową, tj. wyłącznie i głównie samozaopatrzeniowe, towarowe oraz wysokotowarowe.

Do określenia aktywności rynkowej poszczególnych gospodarstw posłużono się kryterium rolniczej towarowej produkcji (wartości produkcji rolniczej sprzedanej w roku gospodarczym). Biorąc za główne kryterium podziału wielkość sprzedaży produkcji z poszczególnych gospodarstw, która jest jednocześnie jednym z najważniejszych wyznaczników ich siły ekonomicznej, ogólnego rozwoju ekonomicznego i pozycji rynkowej wyodrębniono dwa podstawowe segmenty indywidualnych gospodarstw rolnych:

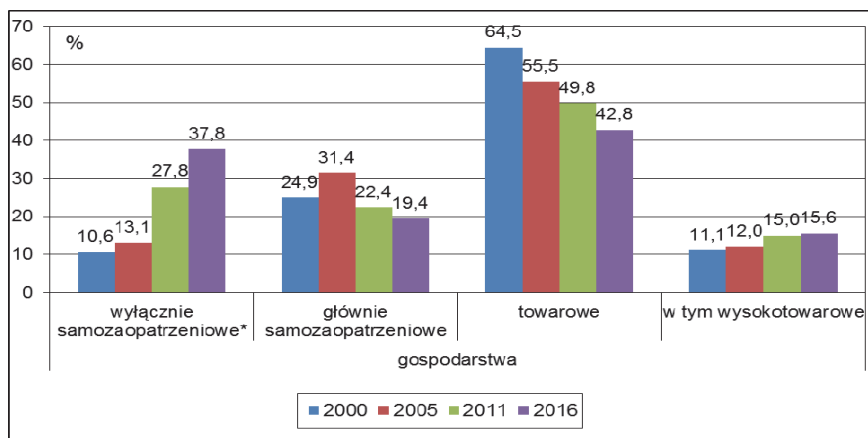
- **bez kontaktów** (związków) **z rynkiem** produktów rolnych, które stanowiły podmioty produkujące wyłącznie na potrzeby własne (samozaopatrzeniowe), tj. prowadzące działalność rolniczą, a jednocześnie nie wykazujące sprzedaży produkcji;
- **kontaktujące się z rynkiem produktów rolniczych**, którą tworzyły gospodarstwa ze sprzedażą artykułów rolniczych. Wśród tych gospodarstw wyodrębniono dwie podgrupy: **produkujące głównie na samozaopatrzenie (potrzeby własne) i produkujące głównie na sprzedaż (na rynek), czyli towarowe**.

Przy wyznaczaniu granicznych wielkości produkcji towarowej, określającej przynależność do jednej z powyżej wymienionych podgrup, kierowano się relacją wartości rolniczej produkcji towarowej danego podmiotu do średniej wartości produkcji sprzedanej w przeliczeniu na 1 gospodarstwo lokujące na rynku swoją produkcję w całej badanej próbie w danym roku. Średnia wartość sprzedaży wynosiła 25,0 tys. zł w 2000 roku, w 2005 roku – 36,4 tys. zł, w 2011 roku – 51,0 tys. zł, a 2016 roku – 70 tys. zł. Przyjęto, że podmioty, których wartość produkcji towarowej nie osiągnęła 20% wielkości średniej dla poszczególnych okresów, zaliczyć należy do podgrupy gospodarstw **głównie samozaopatrzeniowych**, zatem nieukierunkowanych rynkowo. Natomiast podmioty realizujące sprzedaż na poziomie co najmniej równym wartości granicznej zakwalifikowano do podgrupy **towarowych**, czyli prorynkowych. Ponadto w ramach grupy gospodarstw towarowych wyróżniono podmioty, których rozmiary rolniczej produkcji towarowej umożliwiały uzyskanie dochodu z pracy w użytkowanym gospodarstwie, w przeliczeniu na 1 osobę w pełni zatrudnioną, na poziomie co najmniej równym średnim zarobkom poza

rolnictwem. Tak określona wielkość produkcji towarowej stanowiła przynajmniej dwukrotność średniej wartości sprzedaży z gospodarstwa w danym czasie, a podmioty spełniające to kryterium nazwano **wysokotowarowymi**. Te gospodarstwa ze względu na osiągnięte dochody i sprawność gospodarowania posiadały zdolności konkurencyjne. W rezultacie kierując się kryterium aktywności wyodrębniono 4 typy (rodzaje, kategorie) gospodarstw, tj. /1/ **wyłącznie** i /2/ **głównie samozaopatrzeniowe**, /3/ **towarowe** oraz /4/ **wysokotowarowe**.

Odnutowanemu ogólnemu spadkowi liczby gospodarstw rolnych, a tym samym liczebności podmiotów objętych ankietą IERiGŻ-PIB, towarzyszyły zmiany w ich strukturze według aktywności rynkowej (wykres II.1). Te zmiany wyrażały się przede wszystkim zmniejszaniem się zbiorowości gospodarstw towarowych, któremu towarzyszyły procesy kształtowania się gospodarstw wybitnie prorynkowych, o bardzo silnych i stabilnych związkach z rynkiem, o poziomie sprawności ekonomicznej i społecznej porównywalnej do sprawności podmiotów z sektorów nierolniczych, tj. gospodarstw wysokotowarowych.

Wykres II.1. Zmiany w strukturze indywidualnych gospodarstw rolnych objętych badaniem ankietowym według ich aktywności rynkowej

*wraz z gospodarstwami nieprowadzącymi działalności rolniczej

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań terenowych 2000, 2005, 2011 i 2016.

Według danych z badań terenowych, w latach 2000-2016 liczba gospodarstw wysokotowarowych wzrosła ponad dwukrotnie, przy czym ich liczebność była nadal relatywnie niewielka. W 2016 roku takie podmioty stanowiły tylko 15,6% ogółu gospodarstw funkcjonujących w sferze produkcji rolniczej,

a w 2000 roku – 11,1% (Wykres II.1). W konsekwencji w 2016 roku częściej niż co trzecie gospodarstwo towarowe posiadało zdolności konkurencyjne, gdy 2005 roku – co piąte, a w 2000 roku tylko co szóste.

Z badań wynika, że w analizowanym okresie nasiliły się procesy koncentracji majątku produkcyjnego w gospodarstwach towarowych. Na tym tle sytuacja w gospodarstwach z produkcją wyłącznie lub głównie na samozaopatrzenie przedstawiała się nieco inaczej. W tych typach podmiotów przeważały dywestykcje, polegające na dostosowaniu rozmiarów majątku produkcyjnego do produkcji na potrzeby rodziny. W konsekwencji wzrastał dystans w poziomie wyposażenia gospodarstw, których produkcja była ukierunkowana na rynek, zwłaszcza pomiędzy podmiotami wysokotowarowymi, a produkującymi wyłącznie bądź głównie na samozaopatrzenie (Karwat-Woźniak, Dudek, 2016).

II.4. Zmiany w sytuacji polskiego rolnictwa po akcesji do Unii Europejskiej

Poszukując sposobów unowocześnienia rolnictwa, wzrostu jego konkurencyjności oraz dochodów z prowadzonej działalności rolniczej, najczęściej wskazuje się na konieczność poprawy struktury agrarnej, tj. stanu rolniczych podmiotów wytwórczych (Pietrzak, Walczak, 2014). Funkcjonowanie polskich gospodarstw rolnych na jednolitym rynku europejskim oraz wdrażanie instrumentów WPR przyczyniło się do wielu znaczących i głębokich przemian w sektorze rolnym na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym. Znajomość kształtowania się tego procesu i kierunków zmian jest niezbędna do prawidłowego formułowania celów polityki rolnej.

II.4.1. Struktura obszarowa i koncentracja ziemi rolniczej

W UE nie występuje polityka bezpośrednio oddziałująca na gospodarowanie gruntami rolnymi w poszczególnych państwach oraz wpływająca na narodowe polityki kształtowania struktury obszarowej. W efekcie przejścia celów i zasad WPR, polskie gospodarstwa z jednej strony objęte zostały wsparciem finansowym z budżetu UE, z drugiej zobowiązane były do podjęcia działań dostosowawczych, modernizacyjnych i restrukturyzacyjnych, prowadzenia działalności rolniczej zgodnie z przepisami ochrony środowiska. W rezultacie zmiany zachodzące w strukturze agrarnej były w znacznym

zakresie konsekwencją WPR i skutkowały przyspieszeniem procesów przekształceń struktury obszarowej gospodarstw i koncentracji ziemi, które są związane z likwidacją słabszych, z reguły małych obszarowo gospodarstw rolnych (Zegar 2018, s. 165).

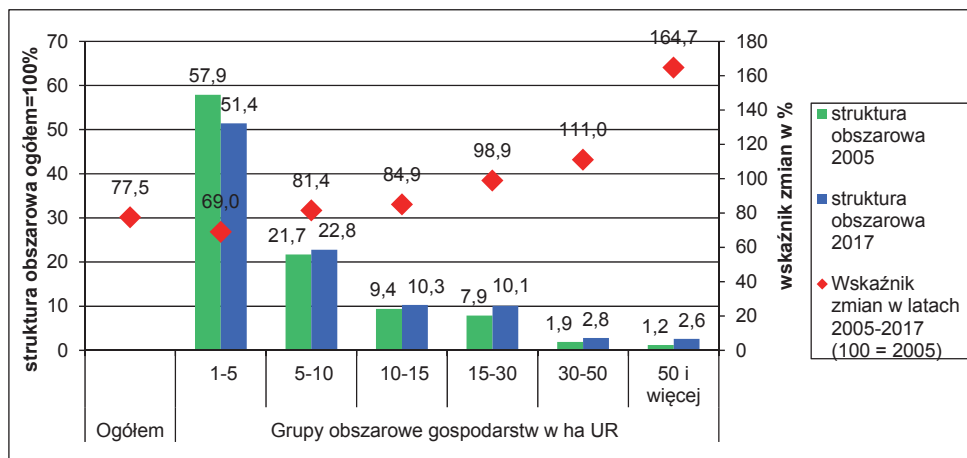
Polska dysponuje znacznym arealem gruntów rolnych użytkowanych rolniczo (UR)¹⁹, co jest korzystne do rozwoju produkcji rolniczej. Ograniczenie, zwłaszcza z perspektywy konkurencyjności zasobowej, stanowi duże rozdrobnienie obszarowe i znaczna liczba gospodarstw małych (do 5 ha), które cechuje niska efektywność produkcji (Graduk, 2016), przez co uznawane są za nierozwojowe (Zegar, 2009).

Zasadniczym przejawem konkurencyjności potencjalnej na poziomie mikroekonomicznym jest struktura obszarowa gospodarstw rolnych, a głównie struktura użytkowania gruntów przez podmioty z poszczególnych grup obszarowych, gdyż to ona decyduje o przeciętnych w danym kraju ekonomicznych warunkach gospodarowania (Poczta, 2012, 2013).

Wraz z rozwojem gospodarczym postępuje proces substytuowania poszczególnych czynników produkcji rolniczej, przy czym szczególnego znaczenia nabiera zastępowanie ziemi przez inne czynniki produkcji, przede wszystkim kapitał (Johnson, 2002). W konsekwencji areal gospodarstwa w coraz mniejszym zakresie wyznacza jego potencjał produkcyjny i osiągnięte efekty gospodarcze, albowiem ziemia z czynnika wytwórczego w coraz większym stopniu staje się środowiskiem i przestrzenią produkcji rolniczej. Jednak ze względu na niezmiennie utrzymującą się dodatnią relację pomiędzy obszarem gospodarstw a skalą produkcji, wzrost arealu gospodarstw jest pierwszoplanowym warunkiem poprawy konkurencyjności rolnictwa. Tylko odpowiednio duża skala produkcji może zapewnić wysoką efektywność gospodarowania (Chavas, 2001). Wzrost arealu gospodarstw może umożliwić skorzystanie z efektu skali i obniżenia kosztów wytwarzania, wzmocnić pozycję negocjacyjną, ułatwić wdrażanie nowoczesnych technologii produkcji. Odpowiednio duże zasoby ziemi w gospodarstwie są zwykle decydujące dla efektywnego wykorzystania pozostałych czynników produkcji (Baer-Nawrocka, Poczta, 2014), co w konsekwencji przekłada się na efektywność prowadzonej działalności rolniczej i konkurencyjność sektora rolnego (Nosecka, Pawlak, Poczta, 2011), a nawet poziom zrównoważenia (Toczyński, Wrzaszcz, Zegar, 2013).

¹⁹ W 2017 roku gospodarstwa rolne dysponowały 14,6 mln ha UR, które stanowiły ok. 8,3% ogółu UR w UE-28. Pod względem obszaru gruntów rolnych Polska zajmuje 5 miejsce w UE-28.

Wykres II.2. Zmiany liczby i struktury gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR według grup obszarowych

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS (*Charakterystyka gospodarstw...*, 2006) i (*Użytkowanie gruntów...*, 2018).

W latach 2005-2017 nastąpiły wyraźne zmiany w liczbie i strukturze obszarowej gospodarstw rolnych (Wykres II.2). Liczba podmiotów powyżej 1 ha UR zmniejszyła o 401,6 tys. gospodarstw, tj. o prawie 23%²⁰; co było wynikiem

²⁰ Można założyć, że bezpośredni wpływ na strukturę obszarową miały „*Renty strukturalne*”, a ich oddziaływanie wynikało z mechanizmu ich funkcjonowania, który polegał na zaprzestaniu działalności rolniczej przez osoby w wieku przedemerytalnym i przekazaniu ziemi rolnej na powiększenie innego gospodarstwa lub na rzecz następcy nieprowadzącego wcześniej działalności rolniczej. Według danych ARiMR, w ramach tego działania przekazano ok. 73,8 tys. gospodarstw (w tym ponad 52% na powiększenie innych gospodarstw²⁰), o łącznej powierzchni 726 tys. ha UR (w tym na powiększenie innych gospodarstwa 50,7%). Oznacza to, że likwidacji uległo 38,9 tys. gospodarstw o średnim obszarze 9,5 ha. Stanowiły one 2,3% gospodarstw istniejących w 2005 roku, a jednocześnie 9,7% ogółu podmiotów zlikwidowanych w latach 2005-2017. Ponadto dzięki przejściu UR z likwidowanych gospodarstw zmieniła się struktura obszarowa podmiotów, które tym sposobem zwiększyły swój areal. Przed przyjęciem gruntów z gospodarstw późniejszych rencistów strukturalnych około 65% stanowiły podmioty do 10 ha UR, a udział 20-hektarowych i większych wynosił tylko 11%. Natomiast po przejściu gruntów od beneficjentów analogiczne wskaźniki wynosiły 15 i 32%. Ogólnie wpływ instrumentu rent strukturalnych na proefektywnościową przebudowę struktury obszarowej był relatywnie niewielki ze względu na liczbę gospodarstw objętych tym działaniem oraz łagodne kryteria dostępu. Z założenia instrument ten powinien być przeznaczony dla rolników przekazujących gospodarstwa na powiększenie już istniejących podmiotów lub dla tych, którzy przekazują je młodym rolnikom korzystającym z działania „*Ulatwienie startu młodym rolnikom*”. Te warunki wprowadzono dopiero w 2010 roku, w ramach ostatniego naboru wniosków. Mimo to, przekazywane za renty strukturalne gospodarstwa trafiały głównie w ręce młodych rolników (średni wiek 31 lat), co otwierało możliwość

spadku (o 24%) liczby gospodarstw do 30 ha UR (zwłaszcza do 5 ha, ubytek o 31%) i względnie dynamicznego powiększania (o 32%) grupy gospodarstw 30-hektarowych i większych, a w szczególności podmiotów powyżej 50 ha UR (wzrost o 65%), które są z reguły zdolne do skutecznej konkurencji na rynku produktów rolnych i umożliwiają uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z pracy w gospodarstwie rolnym. Mimo to ich udział pozostaje niewielki i wynosi ok. 3%. Polskie gospodarstwa tej wielkości stanowiły tylko ok. 4% łącznej ich liczby w UE-28, mimo tego, że w Polsce znajdowało się ok. 13% ogółu gospodarstw UE-28. W strukturze polskich gospodarstw nadal dominowały (51%) podmioty do 5 ha UR.

Należy również dodać, że ze szczegółowej analizy zmian w liczbie gospodarstw według grup obszarowych w poszczególnych latach wynika, że po 2010 roku, tempo ubytku gospodarstw najmniejszych uległo nieznacznemu wyhamowaniu. W konsekwencji, w latach 2010-2013 najszybciej ubywało podmiotów o areale od 5 do 10 ha UR²¹, a w latach następnych – gospodarstw z grupy obszarowej 15-20 ha UR²². To zjawisko należy wiązać ze wzrostem wymagań wobec producentów rolnych i zmianami na pozarolniczym rynku pracy. W sytuacji nasilającej się konkurencji, użytkownicy tej wielkości podmiotów byli coraz bardziej marginalizowani przez rynek, co z reguły wiązało się ze znacznym zmniejszeniem dochodów. W tej sytuacji posiadacze tej wielkości podmiotów musieli zdecydować, czy podejmować działania na rzecz wzrostu potencjału produkcyjnego użytkowanego gospodarstwa, czy poszukiwać nowych źródeł dochodu. Przy czym coraz częściej decydowali się na umiejscowienie swojej aktywności zawodowej poza użytkowanym gospodarstwem, czemu sprzyjała poprawiająca się sytuacja na pozarolniczym rynku pracy. Aktywizację zawodową poza użytkowanym gospodarstwem ułatwiały im działania wspierane ze środków UE na rzecz tworzenia pozarolniczych miejsc pracy, w tym również realizowane

zwiększania ich potencjału ekonomicznego, przy jednoczesnym korzystaniu ze środków działania „*Ułatwianie startu młodym rolnikom*”. Jak wynika z danych ARiMR, w ramach perspektywy finansowej (łącznie 2004-2006 i 2007-2013), z możliwości tej skorzystało 52,9 tys. młodych rolników, a 14% z nich uzyskało gospodarstwo w ramach rent strukturalnych (stan na grudzień 2015).

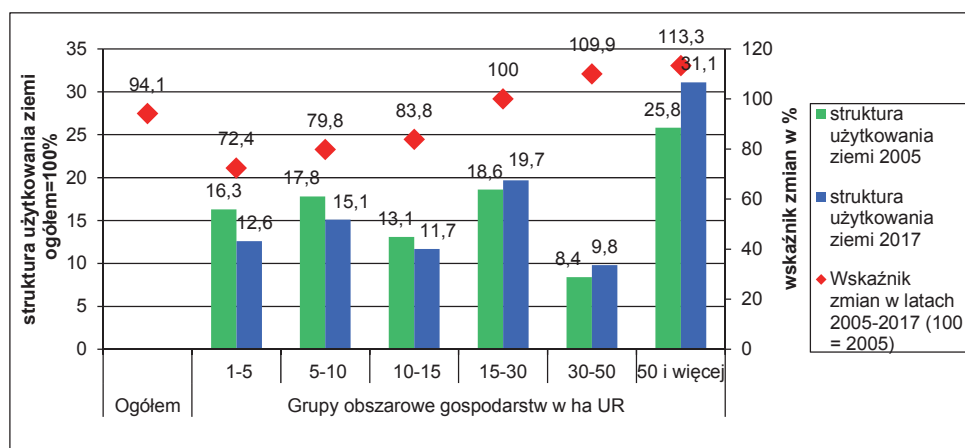
²¹ W latach 2010-2013 największe tempo spadku odnotowano w grupie o powierzchni 5-10 ha UR, ich liczba zmniejszyła się o 9,0%, a w grupie 1-5 ha UR – o 7,3%.

²² Pomiędzy 2010 a 2017 rokiem największą dynamikę spadku odnotowano w grupie gospodarstw 15-20 ha UR – o 2,8%, podczas gdy w zbiorze gospodarstw 1-5 ha UR – o 0,8%.

w ramach WPR²³, z których mogli skorzystać rolnicy, chcący podjąć zatrudnienie poza rolnictwem zarówno najemnie, jak i na własny rachunek.

Umiejscowienie aktywności zawodowej poza rolnictwem nie wiązało się z całkowitą likwidacją gospodarstwa, lecz w większości przypadków z dostosowaniem areалу upraw do potrzeb samozaopatrzeniowych, a nadwyżkę gruntów rolniczych najczęściej wydzierżawiano. Konsekwencją tych działań było przejście tych podmiotów do niższej grupy obszarowej i zmniejszenie dynamiki spadku liczby gospodarstw najmniejszych obszarowo.

Wykres II.3. Zmiany powierzchni i struktury użytkowania ziemi rolniczej przez gospodarstwa rolne powyżej 1 ha UR według grup obszarowych

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS (*Charakterystyka gospodarstw ..., 2006 i Użytkowanie gruntów ..., 2018*).

Likwidacja gospodarstw rolnych skutkowałą przepływem ziemi do podmiotów ukierunkowanych prorynkowo, z reguły większych obszarowo. Koncentracja gruntów rolnych następowała w warunkach ich wyłączenia (ok. 6% UR)

²³ Od momentu akcesji do UE takie przedsięwzięcia były realizowane w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego i Sektorowego Programu Operacyjnego – Rekonstrukcja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich (SPO-Rolnictwo 2004-2006) i Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW 2007-2013). Zrealizowane projekty skutkowałą powstaniem ponad 50,7 tys. nowych pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich. Również w PROW 2014-2020 jednym z celów uzupełniających do celu głównego, jaki stanowi poprawa konkurencyjności rolnictwa zaplanowano wsparcie tworzenia miejsc pracy na obszarach wiejskich. Oszacowano, że otrzymane wsparcie umożliwi utworzenie ok. 22,5 tys. pozarolniczych miejsc pracy (*Odpowiedź Ministra Rolnictwa..., 2017*).

na cele nierolnicze. Uniwersalną prawidłowością było zmniejszenie areалу ziemi użytkowanej w gospodarstwach do 30 ha UR, przede wszystkim do 5 ha (spadek o 28%). Zwiększył się natomiast areal gruntu w gospodarstwach o obszarze co najmniej 30 ha UR, a zwłaszcza o obszarze 50 i więcej ha UR (wzrost o 13%). Pomimo tych zmian, w dyspozycji tej ostatniej grupy gospodarstw znajdowało się tylko 31% UR, gdy średnio w UE-28 gospodarstwa tej wielkości użytkowały 60% (2013 r.) ogółu UR, a w krajach, z którymi z racji asortymentu produkcji polskie gospodarstwa rolne konkurują, ten wskaźnik wynosił 80-90%.

Przedstawione powyżej zmiany w liczbie i strukturze obszarowej oraz wzroście koncentracji ziemi miały charakter powszechny, albowiem zaznaczyły się na terenie całej Polski (Tabela 1A i 2A). Wszędzie zmniejszała się liczba gospodarstw o relatywnie małym obszarze (do 5 ha UR). Jednocześnie wzrastała liczebność podmiotów o względnie dużym areale, a przede wszystkim użytkowane przez tej wielkości gospodarstwa zasoby gruntów rolniczych. Jednak odnotowano różnice terytorialne w tempie zachodzących procesów.

Zmiany należy uznać za znaczące, zwłaszcza na południowych i wschodnich terenach Polski, charakteryzujących się relatywnie największym rozdrobnieniem obszarowym, czyli na wschodnich i południowych obszarach Polski. Szczególnie intensywnie te tendencje zaznaczyły się w regionie Małopolska i Pogórze (D), na terenie którego w latach 2005-2016 liczba gospodarstw rolnych o powierzchni 1-5 ha UR zmniejszyła się o 29%. Temu procesowi towarzyszył blisko dwukrotny wzrost liczby podmiotów o areale co najmniej 30 ha UR, a powierzchnia UR, jaką dysponowały zwiększyła się o blisko 71%. Mimo że dynamikę tych procesów można uznać za znaczącą, to udział tej wielkości podmiotów na tym terenie był znikomy i wynosił tylko ok. 1%, a w dyspozycji było mniej niż 22% użytków rolnych wykorzystywanych rolniczo w regionie. Na podkreślenie zasługuje również relatywnie duże natężenie procesów koncentracji ziemi w regionie Mazowsze i Podlasie (C), na terenie którego liczba gospodarstw 30-hektarowych i większych zwiększyła się o 48%, a obszar użytków w ich dyspozycji – o 55%. Jednak nadal, udział gospodarstw rolnych, które ze względu na wielkość zasobów ziemi można uznać za zdolne do konkurencji wynosił tylko 4% i posiadały one niespełna 27% użytków rolnych wykorzystywanych rolniczo w tym regionie. Na pozostałych terenach kraju, sytuacja w zachodzących procesach koncentracji ziemi cechowała się większą stabilnością, chociaż ich dynamika była znacząca.

Generalnie przebieg koncentracji ziemi był procesem pozytywnym. Jednak nadal jego zakres należy uznać za zbyt mały zarówno z perspektywy bez-

pieczeństwa żywnościowego, jak i konkurencyjności zasobowej polskiego rolnictwa. Przyjmując, że za rozwojowe ze względu na areal użytkowanej ziemi można uznać gospodarstwa rolne o obszarze co najmniej 30 ha UR, to w 2017 roku dysponowały one ok. 41% gruntów rolnych użytkowanych rolniczo, a w użytkowaniu gospodarstw zdolnych do rozwoju powinno być ok. 75% ziemi użytkowanej rolniczo (Michna, 2011). Znaczące przyśpieszenie przebiegu koncentracji na terenach cechujących się dużym rozdrobnieniem obszarowym, wprawdzie nie przyczyniło się do zmian w zróżnicowaniu regionalnym zaawansowania tego procesu, to jednak przełożyło się na zmniejszenia skali regionalnych dysproporcji (Tabela 4A). Należy również zaznaczyć, że w żadnym regionie odsetek użytków rolnych w dyspozycji gospodarstw zdolnych do rozwoju nie uzyskał poziomu uznawanego za dający szanse zapewnienia konkurencyjności rolnictwa i bezpieczeństwa żywnościowego. Najbliżej osiągnięcia tego stanu był sektor rolny w regionie Pomorze i Mazury (B), gdzie w gospodarstwach o powierzchni co najmniej 30 ha UR było ponad 68% gruntów rolnych wykorzystywanych rolniczo. Najniższą wartość tego wskaźnika odnotowano w regionie Małopolska i Pogórze, gdzie stanowił niespełna 22%. Dla porównania w 2005 roku analogiczne udziały wynosiły odpowiednio 61 i 12%.

II.4.2. Wyposażenie polskich gospodarstw w środki trwałe

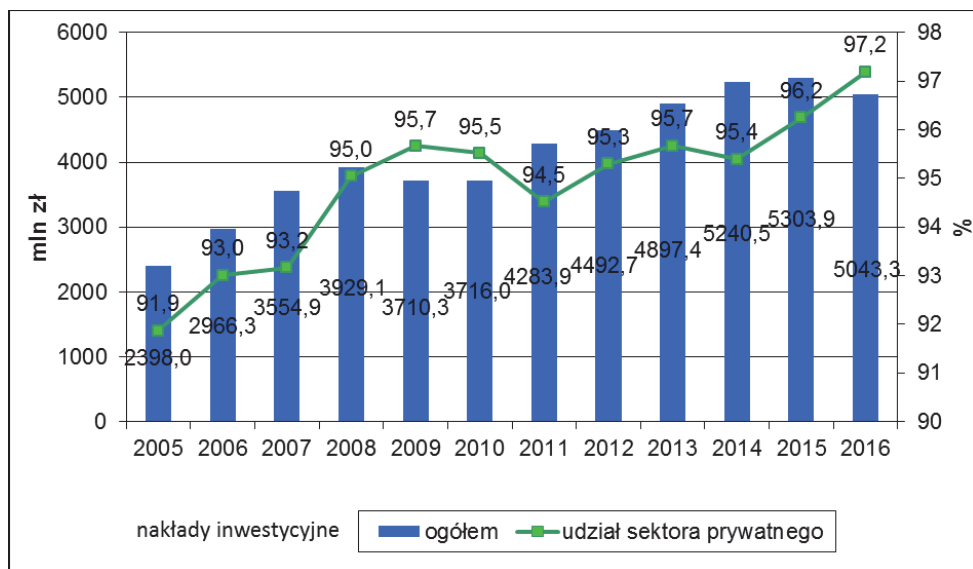
Wyposażenie gospodarstw rolnych w infrastrukturę rolniczą w coraz większym stopniu decyduje o efektywności ekonomicznej i konkurencyjności na rynku rolnym. Jest jednym z wyróżników rozwoju gospodarstw rolnych. Wzrost poziomu wyposażenia w trwałe środki produkcji w rolnictwie, a przede wszystkim wprowadzanie nowych rozwiązań technicznych i technologicznych²⁴ było koniecznością, a zarazem wyrazem procesu dostosowania się do wymogów rynku europejskiego. Stosowanie nowych technologii przyczynia się do wzrostu wydajności pracy, skali produkcji i poprawy jej jakości oraz przestrzegania zasad ochrony środowiska przez dostosowanie wytwarzania produkcji rolnej do wymogów związanych z ochroną środowiska (Woś, 2000, Pawlak 2005, Gołębowska, 2010).

Warunkiem utrzymania trwałego rozwoju rolnictwa i sprostania konkurencji ze strony sektora rolnego innych państw jest wzrost wydajności pracy, który zależy w dużej mierze od poprawy jej technicznego uzbrojenia (Kusz,

²⁴ Z badań wynika, że jednym z decydujących czynników warunkujących relatywnie wysoką efektywność ekonomiczną gospodarstw w UE-15 było systematyczne wprowadzanie nowych technik i technologii produkcji rolniczej (*Efektywność i demografia...*, 2018).

Misiak, 2017), które jest determinowane poziomem zaawansowania technicznego gospodarstw rolnych. Z reguły niska wartość technicznego uzbrojenia pracy niekorzystnie wpływa na efektywność wykorzystania zasobów pracy (Nowak, 2011). Źródłem zmian w tej płaszczyźnie są inwestycje w trwałe, techniczne środki produkcji, a zwłaszcza w maszyny, urządzenia techniczne oraz narzędzia. W tym dziale polskiej gospodarki niezwykle ważną rolę odgrywa bowiem postęp techniczny i technologiczny (Woś, 2000), zwłaszcza w sytuacji funkcjonowania zgodnie z zasadami europejskiego modelu rolnictwa (EMR) ukierunkowanego na zrównoważony rozwój, w którym ważne są nie tylko aspekty ekonomiczno-produkcyjne, ale również minimalizowanie negatywnego oddziaływania na środowisko (Pawlak, 2008).

Wykres II.4. Nakłady inwestycyjne w rolnictwie (ceny bieżące)

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów..., 2006, Rocznik Statystyczny Rolnictwa, 2017.

Według GUS, w 2017 roku roczna wartość nakładów inwestycyjnych w rolnictwie²⁵ wyniosła ponad 5,3 mld zł (ceny bieżące) i był to poziom o 119,8% wyższy niż w 2005 roku, a w cenach stałych o 93,8% (Rocznik Staty-

²⁵ Dotyczy wydatków związanych z inwestycjami prowadzonymi w łowiectwie oraz działalności rolniczej obejmującej uprawy rolne, chów i hodowlę zwierząt.

styczny Rzeczypospolitej...., 2018). Należy również podkreślić, że nakłady w tym zakresie zarówno w przeliczeniu na 1 gospodarstwo, jak i 1 jednostkę powierzchni gospodarstwa podwoiły się (Tabela II.1). Tak duży wzrost działalności inwestycyjnej był możliwy, również dzięki wsparciu środkami Wspólnej Polityki Rolnej (Klepacki, Radochońska-Wasiewicz, 2017).

Tabela II.1. Wydatki inwestycyjne w rolnictwie* według rodzaju prowadzonych przedsięwzięć inwestycyjnych

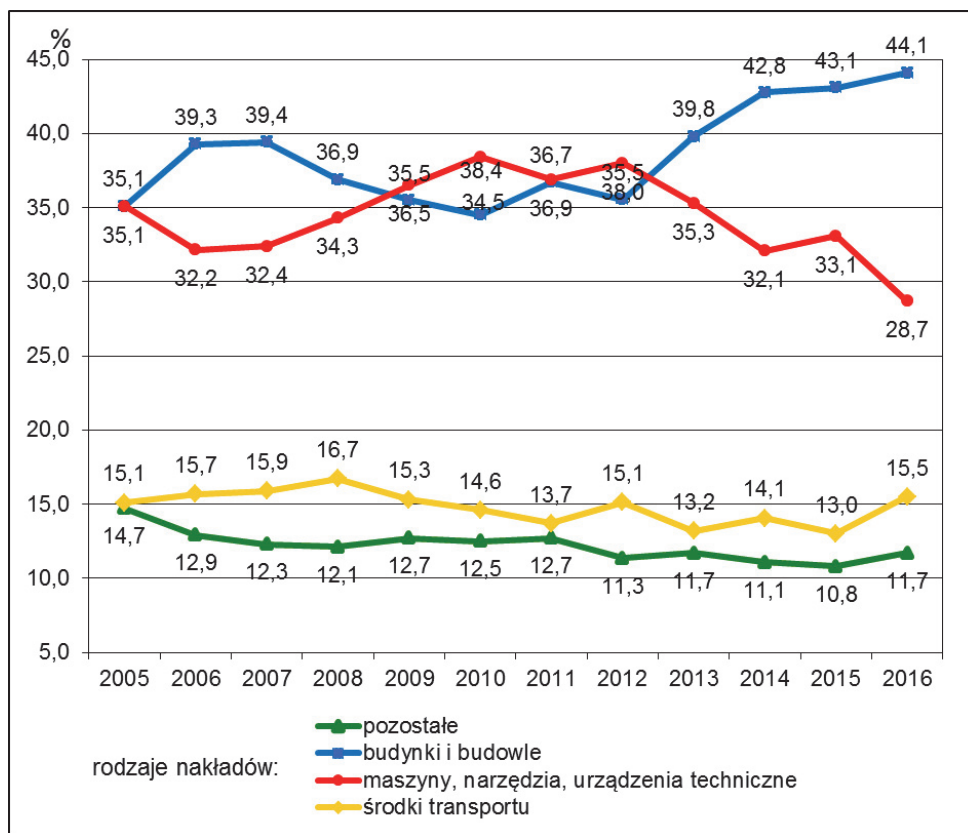
Wyszczególnienie	2005 <i>w mln zł</i>	2016	Wskaźnik zmian (2005 = 100)
Razem	2 398,0	5 043,4	210,3
- budynki i budowle	842,7	2 225,0	264,0
- maszyny, narzędzia i urządzenia techniczne	841,1	1 449,2	172,3
- środki transportu	362,4	782,2	215,8
- pozostałe	351,8	587,0	166,9
Ogółem	2 203,0	4 901,6	222,5
Na 1 gospodarstwo	1292,4	3 541,8	274,0
Na 1 ha UR (w zł)	144,5	343,1	237,4

* Dotyczy wydatków związanych inwestycjami prowadzonymi w łowiectwie oraz działalności rolniczej obejmującej uprawy rolne, chów i hodowlę zwierząt.

Źródło: opracowano na podstawie *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów...*, 2006, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, 2017.

Z analizy zmian wydatków na poszczególne rodzaje działalności inwestycyjnej wynika, że pomiędzy 2005 a 2016 rokiem największy wzrost (o 164%) inwestycji nastąpił w przypadku budynków i budowli (Tabela II.1). Tak duże zwiększenie było konsekwencją dynamicznego wzrostu nakładów uwarunkowanego niedostosowaniem ilościowym i jakościowym posiadanych zasobów budowlanych w stosunku do aktualnych potrzeb produkcji rolniczej. Ta sytuacja była powiązana ze wzrostem koncentracji chowu zwierząt, koniecznością dostosowania do wymogów dotyczących warunków ochrony środowiska i dobrostanu zwierząt oraz standardów higienicznych w produkcji zwierzęcej. W konsekwencji konieczne było nie tylko intensywne powiększenie nakładów na prace budowlane, ale przede wszystkim wzrost wydatków na mechanizację budynków inwentarskich. W rezultacie w strukturze rodzajowej inwestycji wydatki na budynki i budowle stanowiły w 2017 roku ponad 44% (35% w 2005 roku).

Wykres II.5. Nakłady inwestycyjne w rolnictwie* według ich rodzajów (w %)

* Dotyczy wydatków związanych z inwestycjami prowadzonymi w łowiectwie oraz działalności rolniczej obejmującej uprawy rolne, chów i hodowlę zwierząt.

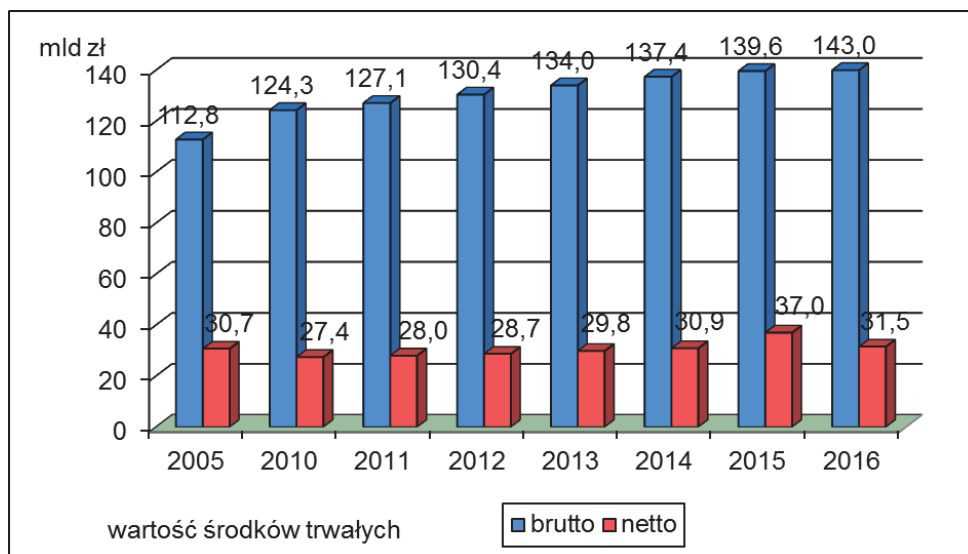
Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa. (2006-2017). GUS, Warszawa.

Dynamiczny wzrost nakładów inwestycyjnych w rolnictwie miał charakter powszechny, chociaż był zróżnicowany regionalnie (Tabela 5A). Największe zwiększenie wydatków na przedsięwzięcia inwestycyjne odnotowano na terenach, gdzie rolnictwo stanowi znaczący dział gospodarczy, tj. w Wielkopolsce i na Mazowszu oraz Podlasiu.

Wzrastający poziom nakładów na inwestycje w rolnictwie, skutkowałam wzrostem wartości środków trwałych, zarówno brutto, jak i netto (Wykres II.6). W 2016 r. w stosunku do 2005 r. wartość brutto środków trwałych w rolnictwie była o prawie 27% wyższa i wynosiła 143 mld zł, zaś netto – 31,5 mld zł (wzrost o 3%). Ta sytuacja wraz ze zmniejszaniem się liczby pracujących w działalności rolniczej skutkowałam nie tylko zahamowaniem spadkowej ten-

dencji w poziomie technicznego uzbrojenia pracy w rolnictwie z lat 1997-2003, a także stopniowym jej wzrostem w następnym okresie (Kusz, Misiak, 2017).

Wykres II.6. Wartość środków trwałych w rolnictwie*
(bieżące ceny ewidencyjne w mld zł, stan na 31 grudnia)

* Dane dla uprawy rolnej, chów i hodowla zwierząt oraz łowiectwo.

Źródło: opracowano na podstawie: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa, Obszarów Wiejskich (2006-2008)* i *Rocznik Statystyczny Rolnictwa (2009-2017)*, GUS, Warszawa.

W latach 2005-2016 techniczne uzbrojenie pracy w rolnictwie wzrosło o ponad 67%, przy czym najbardziej to zwiększenie (wzrost o 108%) zaznaczyło się w regionie Małopolska i Pogórze (Tabela 6A). Przy czym tak duży wzrost wysokości tego wskaźnika był w głównej mierze rezultatem spadku zatrudnienia.

Z perspektywy poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa, szczególnie ważne są zwłaszcza inwestycje w środki mechanizacji prac w produkcji roślinnej, jak i zwierzęcej. Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że zwiększały się zakupy nowych środków mechanizacji umożliwiających wprowadzanie nowych technologii wytwarzania. Umożliwiało to wprowadzanie postępu technicznego i zmiany w technologii produkcji rolniczej, które powodowały usprawnienie metod pozyskiwania produktów. Warto podkreślić, że nawet jeżeli inwestycje w maszyny i urządzenia rolnicze mają głównie charakter restytucyjny, to i tak powoduje to jego odtworzenie w skali rozszerzanej, gdyż nowo zakupiony

sprzęt jest nowocześniejszy, sprawniejszy i wydajniejszy od wycofanego z użycia (Woś, 2004). Tym samym są one również źródłem postępu i innowacyjności (Woś, 1998).

Tabela II.2. Kompleksowość mechanizacji w indywidualnych gospodarstwach rolnych objętych badaniem IERiGŻ-PIB

Odsetek producentów z pełną mechanizacją procesu produkcyjnego (100% - liczba gospodarstw z produkcją towarową danego produktu)	2005	2011	2016
- zbóż i roślin technologicznie podobnych	12,5	15,3	20,2
- ziemniaków	24,6	30,1	32,1
- buraków cukrowych i warzyw korzennych	29,7	34,9	39,1
- przeżuwaczy	22,8	30,3	33,1
- mleka	3,4	10,4	15,2
- trzody chlewnej	6,4	14,6	16,8

Źródło: opracowano na podstawie badań terenowych IERiGŻ-PIB 2005, 2011 i 2016.

Z danych z badań ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2005-2016 zakupy środków mechanizacji²⁶ stanowiły ok. 68% ogółu produkcyjnych wydatków inwestycyjnych w badanych indywidualnych gospodarstwach rolnych. W rezultacie o 20% netto zwiększyła się liczba posiadanych przez tę zbiorowość środków mechanizacji prac w gospodarstwie. Ten przyrost zaznaczył się głównie w odniesieniu do nowoczesnych i wysokowydajnych maszyn i urządzeń technicznych, ograniczających zapotrzebowanie na siłę roboczą i negatywny wpływ rolnictwa na środowisko, umożliwiających kompleksową mechanizację produkcji, a nie tylko pewnych etapów produkcji. Nawet niewielkie luki w oprzyrządowaniu prac w gospodarstwie w znacznym stopniu obniżają efektywność ekonomiczną i produkcyjną stosowanych rozwiązań.

Z badań wynika, że względnie duży postęp zaznaczył się w całkowitym zmechanizowaniu procesu produkcji rolniczej (ciągi technologiczne), zwłaszcza pochodzenia zwierzęcego. Według danych z badań ankietowych wynika, że w latach 2005-2016 liczba gospodarstw posiadających zestaw maszyn umożliwiających zmechanizowanie całego procesu wytwórczego danego asortymentu produkcji rolniczej wzrosła o ok. 25%, w tym produkcji zwierzęcej – o 33%. W rezultacie w 2016 roku zestaw maszyn do mechanizacji całego procesu wytwarzania, tj. tzw. ciągi technologiczne posiadało: 20% producentów zbóż

²⁶ Obejmują łączne wydatki na zakup ciągników, środków transportu, maszyn i urządzeń technicznych stosowanych zarówno w mechanizacji prac polowych, jak i w produkcji zwierzęcej.

i upraw technologicznie podobnych roślin, 32% – gdy były to ziemniaki, 39% – w przypadku producentów buraków cukrowych i innych technologicznie podobnych roślin (np. warzyw korzeniowych) oraz 33% – hodowców przeżuwa-
czy²⁷. Kompletnie zmechanizowane obory posiadało 15% producentów mleka,
a chlewnie – 17% hodowców świń²⁸.

Według danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB, inwestycje skupiały się w relatywnie małej grupie gospodarstw produkujących przede wszystkim na rynek, które stanowiły główne miejsce pracy i utrzymania rolnika oraz członków jego rodziny, a rozmiary ich produkcji umożliwiały uzyskanie ponadprze-
tętych dochodów²⁹. Ta zbiorowość, z reguły większych obszarowo podmiotów, w 2016 roku stanowiła blisko 16% ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych, a ich wydatki na inwestycje rolnicze stanowiły ok. 66% ogółu nakładów pieniężnych na produkcyjną działalność inwestycyjną. W przypadku inwestycji w środki mechanizacji – analogiczny udział wynosił 75%. W konsekwencji w tej kategorii gospodarstw skupiał się odnotowany postęp w poziomie wyposażenia w środki mechanizacji. Grupa ta dysponowała połową ogólnej liczby środków mechanizacji, 60% urządzeń umożliwiających stosowanie metod produkcji rolnictwa precyzyjnego, 75% zmechanizowanych ciągów technologicznych w produkcji zwierzęcej i 49% – w roślinnej. Wzrost wyposażenia w nowoczesne środki trwale przełożył się na poprawę ich sprawności gospodarowania. Świadczy o tym między innymi ponad 20% wzrost wydajności pracy i 17% wzrost produktywności ziemi³⁰.

II.5. Oddziaływanie płatności w ramach WPR 2007-2013 na wydajność pracy oraz techniczne uzbrojenie pracy w rodzinnych gospodarstwach rolnych w Polsce³¹

Do zbadania wpływu instrumentów polityki rolnej na wydajność i techniczne uzbrojenie pracy w polskich gospodarstwach rolnych posłużono się metodą regresji panelowej, umożliwiającą szerokie oraz dokładne przeanalizo-

²⁷ Dotyczy przygotowania pasz objętościowych.

²⁸ W przypadku produkcji zwierzęcej dotyczy zadawania pasz, usuwania odchodów, a w przypadku produkcji mleka również jego pozyskiwania i schładzania.

²⁹ Na podstawie danych z badań terenowych można szacować, że ta grupa liczyła ok. 210-220 tys. podmiotów.

³⁰ Mierzony wartością sprzedaży produkcji rolniczej na 1 AWU lub 1 ha UR.

³¹ Opracowano na podstawie (Karwat-Woźniak, Pawłowska, Chmieliński, maszynopis).

wanie zależności występujących w badanych gospodarstwach (Blanc, Schlenker, 2017). Estymacja modeli panelowych możliwa jest przy wykorzystaniu modeli bez efektów indywidualnych i czasowych, modeli z efektami stałymi lub modeli z efektami losowymi (Baltagi, 2005, Wooldridge, 2015). Różnica w konstrukcji poszczególnych typów modeli wynika m.in. z założeń przyjętych względem składnika losowego.

Tabela II.3. Cechy ekonomiczne badanych gospodarstw rolnych – badane zmienne

Nazwa zmiennej	Typ zmiennej	Definicja
<i>Wartość dodana netto</i>	Ilościowa	Wartość dodana netto gospodarstwa rolnego na jednostkę pracy rocznej [PLN/AWU]
<i>Wartość dodana brutto</i>	Ilościowa	Wartość dodana brutto na roczną jednostkę pracy [PLN/AWU]
<i>Aktywa trwałe</i>	Ilościowe	Aktywa trwałe ogółem na jednostkę pracy rocznej [PLN/AWU] Razem środki trwałe na jednostkę pracy rocznej [PLN/AWU]
<i>Region</i>	Jakościowa	A - Pomorze i Mazury (PiM) B - Wielkopolska i Śląsk (WiŚ) C - Mazowsze i Podlasie (MziPd) D - Małopolska i Pogórze (MHiPo)
<i>Klasa ekonomiczna</i>	Zwykła	1 - Bardzo małe (2-8 tys. EUR SO) 2 - Małe (8-25 tys. EUR SO) 3 - Średnio małe (25-50 tys. EUR SO) 4 - Średnio duże (50-100 tys. EUR SO) 5 - Duże (100-500 tys. EUR SO) 6 - Bardzo duże (powyżej 500 tys. EUR SO)
<i>Platność jednolita</i>	Ilościowa	System jednolitej płatności obszarowej [PLN]
<i>Platności uzupełniające</i>	Ilościowa	Uzupełniające krajowe płatności bezpośrednie [PLN]
<i>Dopłaty rolnośrodowiskowo-klimatyczne</i>	Ilościowa	Dopłaty rolnośrodowiskowo-klimatyczne i dopłaty z tytułu dobrostanu zwierząt [PLN]
<i>LFA</i>	Ilościowa	Płatność za obszary z ograniczeniami naturalnymi (obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania) [PLN]
<i>Subsydia do produkcji</i>	Ilościowa	Subsydia do produkcji (związane i niezwiązane) [PLN]
<i>Dotacje do kosztów</i>	Ilościowa	Dotacje do kosztów [PLN]
<i>Wsparcie dla gospodarstw niskotowarowych</i>	Ilościowa	Wsparcie dla gospodarstw niskotowarowych w fazie restrukturyzacji [PLN]
<i>Płatności z tytułu kłesł</i>	Ilościowa	Płatności z tytułu kłesł żywiolowych [PLN]
<i>Pozostałe płatności</i>	Ilościowa	Pozostałe płatności, gdzie indziej niewymienione [PLN]
<i>Wsparcie specjalne</i>	Ilościowa	Wsparcie specjalne (na podstawie art. 68 rozporządzenia (WE) nr 73/2009 lub art. 69 rozporządzenia 1782/2003) [PLN]
<i>Wsparcie dla producentów mleka</i>	Ilościowa	Wsparcie dla producentów mleka [PLN]
<i>Przejsiowa do owoców</i>	Ilościowa	Przejsiowa płatność z tytułu owoców miękkih [PLN]
<i>Subsydia wyjątkowe</i>	Ilościowa	Dotacje i subsydia o charakterze wyjątkowym [PLN]
<i>Greening</i>	Ilościowa	Płatność za praktyki rolnicze korzystne dla klimatu i środowiska ("zazielenienie" płatności bezpośrednich) [PLN]
<i>Młodych rolników</i>	Ilościowa	Płatność dla młodych rolników [PLN]
<i>Płatność redystrybucyjna</i>	Ilościowa	Płatność redystrybucyjna [PLN]
<i>Do ziemniaków na skrobię</i>	Ilościowa	Wsparcie powiązane z produkcją ziemniaków na skrobię [PLN]
<i>Wsparcie prod. buraków</i>	Ilościowa	Wsparcie powiązane z wielkością produkcji buraków cukrowych [PLN]
<i>Wsparcie len</i>	Ilościowa	Wsparcie powiązane z prod. lnu [PLN]
<i>Wsparcie wołowina</i>	Ilościowa	Wsparcie powiązane z produkcją wołowiny [PLN]
<i>Subsydia do inwestycji</i>	Ilościowa	Subsydia do inwestycji [PLN]

Źródło: opracowano na podstawie danych FADN.

Wyboru odpowiedniego rodzaju modelu panelowego dokonano na podstawie wyników testu Hausmana, który wskazał, iż w każdym z analizowanych przypadków odpowiedniejszą konstrukcją jest model z efektami stałymi niż model z efektami losowymi (Hausman, 1978). Ostatecznie, wpływ wybranych dopłat na wydajność pracy oraz jej techniczne uzbrojenie w gospodarstwach rolnych zbadano przy wykorzystaniu modeli z efektami wewnątrzgrupowymi. Słuszność przyjętej metody badawczej potwierdził również wynik testu F na istotność efektów stałych w modelu.

cd. tabeli II.4

	C	0.52***	0.51***	-0.38
	D	0.04	-0.01	-3.33*
<i>Subsydia do produkcji</i>	A	0.45***	0.45***	-1.42**
	B	0.34***	0.31***	-1.54***
	C	0.18***	0.14***	-1.50***
	D	0.12**	0.12**	0.22
<i>Dotacje do kosztów</i>	A	1.17***	1.16***	11.56***
	B	0.39***	0.46***	6.50***
	C	0.20	0.33*	5.44***
	D	0.57*	0.81**	3.01*
<i>Wsparcie dla gospodarstw niskotowarowych</i>	A	0.63	0.56	-13.42*
	B	0.13	0.15	-14.31***
	C	0.20	0.16	-7.19***
	D	0.43*	0.48**	0.30
<i>Płatności z tytułu klęsk</i>	A	-1.19*	-0.88	6.08*
	B	-0.41**	-0.40**	2.82**
	C	0.34***	0.33***	0.34
	D	0.51***	0.53***	0.96**
<i>Pozostałe płatności</i>	A	0.52***	0.51***	0.29
	B	0.23***	0.20***	-1.64***
	C	0.56***	0.47***	-3.53***
	D	0.01	-0.03	-1.01
<i>Wsparcie specjalne</i>	A	0.97*	0.78	8.40**
	B	0.64	0.52	-2.57
	C	0.37***	0.37***	-0.53
	D	0.22***	0.22***	0.15
<i>Wsparcie dla producentów mleka</i>	A	1.95	0.52	-12.55
	B	2.45	1.62	20.33
	C	1.67	0.95	14.82
	D	0.41	0.25	36.41
<i>Przejęciovna do owoców</i>	A	-0.26	-0.13	7.81
	B	-1.62*	-1.40	5.38
	C	-0.19	-0.04	-0.16
	D	-0.41	-0.28	2.00

cd. tabeli II. 4

	A	-1.19	-1.16	-1.59
<i>Subsydia wyjątkowe</i>	B	-0.13	0.32	4.58
	C	-0.17	-0.13	1.02
	D	-0.30	-0.08	1.71
<i>Greening</i>	A	0.07	0.09	0.98
	B	0.04	0.18	5.85***
	C	-0.62**	-0.50*	5.88***
	D	0.08	0.00	-4.17*
<i>Dla młodych rolników</i>	A	4.12	4.89	35.30
	B	0.61	0.14	-15.57
	C	-0.27	0.13	14.24
	D	-0.58	0.13	1.71
<i>Platność redystrybucyjna</i>	A	-0.27	-0.04	8.78
	B	-1.64***	-1.65***	0.53
	C	-1.18*	-1.52**	-18.12***
	D	2.92*	2.70*	-15.79**
<i>Do ziemniaków na skrobię</i>	A	-4.11	-10.04	33.60
	B	-1.36	-1.58	-12.37*
	C	-0.39	-0.42	-5.47
	D	-	-	-
<i>Wsparcie prod. buraków</i>	A	-0.48	-0.40	-11.93
	B	-0.12	-0.17	5.87***
	C	-0.63	-0.73	-5.47
	D	-0.08	-0.09	1.71
<i>Wsparcie len</i>	A	18.04	27.12	100.02
	B	0.77	2.25	63.27
	C	28.53	29.09	-43.15
	D	-	-	-
<i>Wsparcie wolowina</i>	A	-1.15	-1.11	-18.27
	B	0.74	1.08	-2.35
	C	2.41***	2.59***	11.71***
	D	-3.21	-3.25	-12.93
<i>Subsydia do inwestycji</i>	A	-0.60***	-0.10	11.36***
	B	-0.34***	0.02	6.85***
	C	-0.27***	-0.05	3.14***
	D	-0.30***	0.12	4.90***

Klucz: *** - wartość p poniżej 0,001, ** - poniżej 0,01, * - poniżej 0,05; Źródło: obliczenia własne na danych FADN.

Z analizy rezultatów wykonanych prac modelowych wynika, że w badanej grupie gospodarstw FADN najwyższą w wartością aktywów trwałych w przeliczeniu na roczną jednostkę pracy charakteryzowały się gospodarstwa bardzo małe (do 8 tys. euro SO), a podmioty należące do pozostałych klas wielkości ekonomicznej charakteryzowały się przeciętnie od ok. 21,0 do 1 346,3 tys. zł niższą wartością technicznego uzbrojenia pracy. Takie tendencje, polegające na istotnie wyższym przeciętnym technicznym uzbrojeniu pracy w gospodarstwach do 8 tys. euro SO odnotowano w całym okresie objętym badaniem, czyli w latach 2009-2015 oraz we wszystkich wyodrębnionych do badań regionach. Sytuacja ta stanowi konsekwencję faktu, że produkcja rolnicza wymaga z reguły dużych i zróżnicowanych nakładów rzeczowych składników majątkowych (budynków i budowli, maszyn i narzędzi), które cechują się dużą bryłowością. W związku z tym wielkość ich posiadania nie jest tylko i wyłącznie determinowana rozmiarami prowadzonej produkcji. Ponadto część z nich ma charakter stały. Te okoliczności w połączeniu z dużą liczbą osób pracujących w niewielkim wymiarze czasu pracy, skutkują wysoką wartością środków trwałych w przeliczeniu na 1 AWU.

W przypadku gospodarstw „średniodużych” (50-100 tys. euro SO) z regionów: Wielkopolska i Śląsk (B) i Mazowsze i Podlasie (C) istotnie niższa w porównaniu do najmniejszych gospodarstw była również wartość dodana na roczną jednostkę pracy. Te relacje wynikają ze struktury gospodarstw według typów produkcyjnych. W tych regionach w porównaniu do pozostałych relatywnie jest więcej gospodarstw prowadzących produkcję zwierzęcą, co silnie przekładało się na zależności pomiędzy analizowanymi zmiennymi (Figura, 2017).

Z analizy wyników modeli panelowych wynika, że generalnie wsparcie otrzymywane przez badane gospodarstwa rolne, korzystnie wpływało na poziom technicznego uzbrojenia i wydajność pracy, chociaż wielkość i charakter tego oddziaływania była powiązana z rodzajem otrzymywanego wsparcia.

Najpowszechniejszym wsparciem, jakie otrzymują rolnicy są płatności: jednolita płatność obszarowa (JPO) oraz płatność uzupełniająca (PU) udzielane w ramach dopłat bezpośrednich. W całym analizowanym okresie wpływały one pozytywnie na wydajność pracy, zarówno wyrażoną wartością dodaną brutto, jak i netto na osobę pełnozatrudnioną (AWU). Wzrost wartości dopłat w ramach JPO lub PU o 1 zł powodował zwiększenie wydajności pracy średnio od ok. 0,43 do 0,57 zł. O ile jednak wzrost wydajności pracy był niższy w odniesieniu do zwiększenia wartości uzyskanego wsparcia, to powiększenie technicznego

uzbrojenia pracy, wyrażonego jako stosunek aktywów trwałych do rocznej jednostki pracy był wyższy. Albowiem zwiększenie otrzymanej JPO o 1 zł powodowało wzrost wartości technicznego uzbrojenia pracy średnio od ok. 2,41 do 3,99 zł/AWU. Należy również podkreślić, że wsparcie otrzymywane w ramach JPO działało pozytywnie na techniczne uzbrojenie pracy w gospodarstwach rolnych bez względu na ich położenie, to jednak wpływ PU był odwrotny. W każdym z regionów zwiększenie uzyskanych PU o 1 zł powodowało spadek wartości aktywów trwałych na roczną jednostkę pracy przeciętnie od ok. 6,39 do 10,76 zł/AWU.

Również płatności o charakterze środowiskowym, a więc płatność rolno-środowiskowa i wsparcie działalności rolniczej na obszarach ONW, dodatkowo wpływały na wydajność pracy w gospodarstwach rolnych w każdym z regionów. Uzyskanie wyższej o 1 zł płatności tego rodzaju powodowało wzrost wartości dodanej w przeliczeniu na jednostkę pracy średnio od ok. 0,38 do 0,71 zł. Warto jednak podkreślić, że choć wpływ zarówno płatności rolnośrodowiskowych, jak i wsparcia obszarów ONW był pozytywny w przypadku wydajności pracy, to już na techniczne uzbrojenie pracy jedynie dopłaty rolnośrodowiskowe oddziaływały dodatnio. Wsparcie działalności rolniczej na obszarach ONW było nieistotne, a w przypadku regionu Małopolska i Pogórze (D) skutkowało spadkiem wartości technicznego uzbrojenia pracy. Neutralne oddziaływanie płatności na obszarach ONW na techniczne uzbrojenie pracy wynikało z charakteru tej płatności. Ujemny wpływ płatności ONW na poziom technicznego uzbrojenia pracy w regionie D można tłumaczyć ograniczonymi możliwościami poprawy technicznego wyposażenia, małych obszarowo i ekonomicznie gospodarstw i dużymi kosztami mechanizacji prac. Na tym terenie dominują gospodarstwa, których produkcja ukierunkowana jest na samozaopatrzenie. W konsekwencji nie opłaca się inwestować w infrastrukturę techniczną. Z perspektywy rachunku ekonomicznego lepiej jest korzystać z usług mechanizacyjnych oraz wycofać się z produkcji zwierzęcej.

Na wydajność pracy pozytywnie oddziaływały również dotacje do produkcji oraz kosztów jej wytwarzania, przy czym w każdym regionie wpływ wsparcia kosztów produkcji na wartość dodaną na jednostkę pracy był nieznacznie wyższy niż wsparcie kosztów. Na wartość aktywów trwałych na roczną jednostkę pracy pozytywnie wpływały jedynie dopłaty do kosztów produkcji, kierunek oddziaływania dotacji do produkcji był z kolei odwrotny. O ile wzrost dotacji do kosztów produkcji o 1 zł powodował zwiększenie technicznego

uzbrojenia pracy średnio o ok. od 3,01 do 11,56 zł/AWU, o tyle analogiczny wzrost (związanych i niezwiązanych) dotacji do produkcji powodował spadek aktywów trwałych na jednostkę pracy o ok. od 1,42 do 1,54 zł/AWU.

Wprawdzie wpływ wsparcia gospodarstw niskotowarowych na wydajność pracy był nieistotny statystycznie, to już dopłaty te ujemnie oddziaływały na techniczne uzbrojenie pracy w tych podmiotach. Wzrost wsparcia tego rodzaju gospodarstw o 1 zł powodował bowiem spadek wartości aktywów trwałych na roczną jednostkę pracy średnio o ok. od 7,19 do 14,31 zł/AWU. Wyjątek stanowiły gospodarstwa rolne z regionu D, na których wydajność pracy płatności te działały dodatnio, przy jednoczesnym braku istotnego wpływu analizowanego wsparcia na techniczne uzbrojenie pracy tych gospodarstw rolnych.

Dotacje do kłesk żywiolowych istotnie pozytywnie działały na techniczne uzbrojenie pracy we wszystkich regionach z wyjątkiem regionu C, jednakże kierunek wpływu tego wsparcia na wydajność pracy zależał już od regionu, w którym znajdowało się gospodarstwo rolne. O ile wzrost dopłat związanych z kłeskami żywiolowymi o 1 zł powodował wzrost wartości dodanej na jednostkę pracy średnio o ok. 0,33 i 0,53 zł odpowiednio w regionach C i D, o tyle analogiczna zmiana wysokości uzyskanych dopłat skutkowałą spadkiem wydajności pracy średnio o ok. 1,19 i 0,41 zł odpowiednio w regionach A i B.

W przypadku dotacji do zalesienia, stanowiących premię pielęgnacyjną oraz zalesieniową, istotny wpływ zarówno na wydajność pracy, jak i techniczne uzbrojenie pracy odnotowano jedynie wśród gospodarstw rolnych z regionu A. Wzrost dopłat do zalesienia o 1 zł powodował bowiem wzrost wartości dodanej oraz aktywów trwałych na jednostkę pracy średnio o ok. odpowiednio 0,85-0,88 oraz 5,96 zł.

Odmienne kierunki wpływu w zależności od regionu wystąpił również w przypadku płatności z tytułu zazielenienia. Wsparcie to nie miało istotnego wpływu na kształtowanie się wydajności pracy oraz technicznego uzbrojenia pracy w gospodarstwach rolnych z regionu A. Oddziaływanie płatności z tytułu zazielenienia na aktywa trwałe na roczną jednostkę pracy było istotnie dodatnie w regionie B, z kolei istotnie ujemne w regionie D. W przypadku gospodarstw rolnych z regionu C wzrost wsparcia powodował z jednej strony spadek wydajności pracy, z drugiej – wzrost technicznego uzbrojenia pracy. Poziom wzrost technicznego uzbrojenia pracy wynikający z jednostkowego wzrostu płatności z tytułu zazielenienia był zbliżony w regionach B i C.

Płatności do bydła i krów istotnie wpływały zarówno na wydajność, jak i techniczne uzbrojenie pracy jedynie w regionie C, czyli na obszarze specjalizującym się w chowie bydła, a przede wszystkim produkcji mleka. W konsekwencji gospodarstwa rolne tego regionu uzyskiwały większość (ponad 50%) ogółu wsparcia dedykowanego dla hodowców bydła i krów. Tak duże skupienie środków umożliwiało poprawę ich kondycji finansowej i wzrost możliwości inwestycyjnych. W konsekwencji znacząco zwiększyła się aktywność inwestycyjna, w szczególności w odniesieniu do budynków inwentarskich, zwłaszcza jeśli chodzi o kompleksową mechanizację procesu obsługi bydła i pozyskiwania mleka (Karwat-Woźniak, 2011). Sytuacja ta skutkowała nie tylko zwiększeniem wartości aktywów trwałych, ale również zmniejszeniem zapotrzebowania na siłę roboczą i poprawę jej wykorzystania. Wzrost wsparcia o 1 zł przekładał się na wzrost wartości dodanej oraz aktywów trwałych na jednostkę pracy średnio o ok. odpowiednio 2,41-2,59 oraz 11,71 zł.

Bez względu na analizowany region, dopłaty do inwestycji w sposób jednakowy wpływały na wartość dodaną i wielkość aktywów trwałych na jednostkę pracy w gospodarstwach rolnych. Warto wspomnieć, że dopłaty inwestycyjne obejmowały przedsięwzięcia inwestycyjne o różnorodnym charakterze, uwzględniały specyfikę każdego regionu.

Chociaż wsparcie to dodatkowo oddziaływało na relację między zasobem czynnika kapitału oraz czynnika pracy w gospodarstwie, to różnie wpływało na wydajność samego czynnika pracy. Co więcej, wpływ ten był ujemny w przypadku zdefiniowania wydajności pracy jako wartości dodanej netto na osobę pełnozatrudnioną. Dla wydajności pracy, mierzonej jako wartość dodana brutto przypadająca na roczną jednostkę pracy, wpływ dopłat do inwestycji był nieistotny statystycznie. Wychodząc z założenia, iż wzrost kapitału jako jednego z czynników produkcji powinien powodować – przy ustalonych zasobach pozostałych czynników – wzrost produkcji, a tym samym wzrost wydajności pracy, pośrednio można wnioskować o nieracjonalnym zachowaniu gospodarstw rolnych względem alokacji czynników produkcji oraz o stosowaniu zbyt kapitałochłonnych technik wytwarzania wynikających z udzielanego wsparcia do inwestycji.

Podsumowanie

Polskie rolnictwo dysponuje relatywnie dużymi zasobami rolniczych czynników produkcji. Ograniczenie w efektywnym ich wykorzystaniu stanowią cechy struktur rolniczych, zwłaszcza pokaźne rozdrobnienie obszarowe, które warunkuje duże zatrudnienie w sektorze rolnym i niskie wyposażenie w techniczne środki produkcji. Proefektywnościowe przeobrażenia struktur rolniczych wiązać należy z likwidacją części gospodarstw i zmniejszeniem liczby pracujących w działalności rolniczej.

Z wykonanych analiz wynika, że wprowadzenie do Polski instrumentów WPR stworzyło dla rolnictwa nową jakość rozwojową, a polscy rolnicy relatywnie dobrze ją wykorzystali. Pomimo pewnych skutków niekorzystnych dla producentów rolnych, bilans polskiego rolnictwa jako członka UE jest korzystny. Pozytywne zmiany zaznaczyły się głównie w strukturach polskiego rolnictwa. Konieczność dostosowania do standardów obowiązujących na jednolitym rynku rolnym była barierą dla pewnej grupy rolników, ale ten przymus i dopływ środków finansowych skutkowało przyspieszeniem procesów modernizacji rolnictwa (poprawa struktury obszarowej, wzrost wyposażenia w środki mechanizacji, zwiększenie siły ekonomicznej, unowocześnienie technologiczne itp.) i wyodrębnianiem się silnych ekonomicznie, konkurencyjnych gospodarstw rolnych. To zjawisko prowokowało poprawę produktywności czynników wytwórczych. Sytuacja taka wraz z rozszerzeniem rynków zbytu oraz dopłatami bezpośrednimi skutkowało wzrostem dochodów rolniczych.

Proefektywnościowe przeobrażenia w strukturze agrarnej polskiego rolnictwa stają się coraz bardziej widoczne. Te zmiany przebiegały według schematu koncentracji. Tempo i wielkość likwidowanych gospodarstw wskazuje na postęp w racjonalizacji struktur rolniczych, co stwarza możliwości bardziej efektywnego wykorzystania zasobów ziemi rolniczej i lepszego wykorzystania ekonomiki skali, do poprawy konkurencyjności gospodarstw rolnych w Polsce.

Od momentu wstąpienia Polski do UR do końca 2017 roku zlikwidowano prawie co czwarte gospodarstwo rolne. Ze względu na to, że zmiany w strukturze obszarowej mają charakter ewolucyjny, spadek ten należy uznać za relatywnie duży, zwłaszcza na tle zmian, jakie dokonały się przed akcesją do UE. Tym bardziej że po akcesji Polski do UE likwidacji ulegały przede wszystkim gospodarstwa małe, które nie miały szans na efektywne funkcjonowanie w warunkach

nasilającej się konkurencji. Jednocześnie poprawiająca się sytuacja na pozarolniczym rynku pracy skutkowałą wzrostem zarobkowania poza rolnictwem ludności rolniczej i wzrostem skłonności do likwidacji gospodarstwa. W okresie przedakcesyjnym przeobrażenia w strukturze obszarowej były powiązane z procesem polaryzacji gospodarstw według ich obszaru.

Znaczące tendencje wzrostu powierzchni użytkowanej ziemi odnotowano w odniesieniu do gospodarstw relatywnie dużych, mających szanse na efektywne funkcjonowanie i dalszy rozwój, tj. o areale co najmniej 50 ha UR. W konsekwencji, w dyspozycji tych podmiotów jest prawie 1/3 UR (2005 roku – 1/4). Te zmiany wskazują na wzrost potencjału konkurencyjnego rolnictwa w Polsce. Jednak utrzymujące się nadal stosunkowo duże rozdrobnienie obszarowe, wyrażające się ponad 51% udziałem podmiotów do 5 ha UR, które nie mogą zapewnić pracy i utrzymania dla przeciętnej rodziny, przez co uznawane są za nierozwojowe, w kontekście ekonomiczno-produkcyjnym stanowi jego największą słabość, natomiast z perspektywy przyrodniczo-krajobrazowej tworzy szczególny atut.

Na przekształcenia struktury obszarowej rzutowało wiele czynników politycznych oraz ekonomicznych, zarówno o charakterze wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Jednym z nich były m.in. instrumenty WPR, których wpływ na te przekształcenia był zróżnicowany, a charakter oddziaływania wieloraki. Z tego punktu widzenia, szczególna rola przypada instrumentom, które uruchomione zastały, aby stymulować zmiany obszarowe. Bezpośredni wpływ na zmiany struktury obszarowej miały renty strukturalne, które z założenia powinny stymulować wymianę pokoleniową i wraz z płatnościami dla młodych rolników przyczynić się do wzrostu wyposażenia gospodarstw w ziemię. Jednak ze względu na małą liczbę beneficjentów tego działania oraz kryteria dostępu, ich udział w tempie likwidacji gospodarstw i zmianach obszarowych był relatywnie niewielki.

Najpowszechniejszym instrumentem WPR, z jakiego korzystają polscy rolnicy są dopłaty bezpośrednie, które w swoich założeniach mają uzupełniać dochody rolnicze. Konstrukcja systemu tych płatności, powiązanie ich z powierzchnią ziemi i utrzymywaniem jej w dobrej kulturze, spowodowały praktyczne wyeliminowanie odłogowania, ale na przemiany struktury obszarowej oddziaływały w dwojaki sposób. Z jednej strony stymulowały procesy koncentracji, ponieważ wzrost powierzchni gospodarstwa wiąże się z uzyskaniem większych dopłat. Jednak z drugiej strony, skutkowałą wstrzymywaniem się z decyzją właścicieli mniejszych gospodarstw o pozbywaniu się gruntów. Renta kapitałowa z tytułu posiadanej nieruchomości gruntowej niezmiennie była

bardzo atrakcyjna, co nie motywowało do podejmowania decyzji o wyzbywaniu się ziemi. Tej sytuacji nie zmienia również środki udzielane w ramach poddziałania „Płatności na rzecz rolników kwalifikujących się do systemu dla małych gospodarstw, którzy trwale przekażą (sprzedaż, darowizna) swoje gospodarstwo innemu rolnikowi” w ramach PROW 2014-2020. Wprawdzie na ten cel przeznaczono 130 mln euro, a wielkość wsparcia wynosi 120% rocznej płatności (maksymalnie 1,5 tys. euro) dla małych gospodarstw za każdy rok kalendarzowy aż do końca 2020 roku (maksymalnie może wynosić 7,5 tys. euro), to liczba złożonych w 2016 i 2017 roku wniosków o takie wsparcie jest minimalna (łącznie niespełna 1 tys.). Tym samym ten instrument nie wpłynie wyraźnie na zmiany struktury obszarowej.

Względy ekonomiczne wskazują, że polskie rolnictwo wymaga dalszych zmian strukturalnych w kierunku koncentracji czynników produkcji, zwłaszcza ziemi, w gospodarstwach rozwojowych. Przyjmuje się, że z perspektywy zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego naszego kraju i konkurencyjności sektora rolnego, w gospodarstwach rozwojowych powinno być ok. 75% użytków rolnych. Ten proces miał miejsce i nadal będzie przebiegał, niezależnie od relatywnie spowolnionego działania instrumentów WPR, albowiem decydujące znaczenie w tym względzie miały i mieć będą uwarunkowania ekonomiczne. Pojawiające się sytuacje społeczne i środowiskowe będą przeciwdziałać nadmiernej koncentracji ziemi.

Z analizy rezultatów wykonanych prac modelowych wynika, że generalnie wsparcie otrzymywane przez badane gospodarstwa rolne, korzystnie wpływało na poziom technicznego uzbrojenia pracy i wydajność pracy, chociaż wielkość tego oddziaływania była powiązana z rodzajem otrzymywanego wsparcia, wielkością ekonomiczną. Zaznaczały się również pewne różnice regionalne w wielkości i charakterze oddziaływania poszczególnych rodzajów wsparcia na wydajność pracy i jej techniczne uzbrojenie.

Z wykonanych prac wynika, że w całym analizowanym okresie jednolita płatność obszarowa (JPO) oraz płatność uzupełniająca (PU) pozytywnie wpływały na wydajność pracy, chociaż wzrost wydajności pracy był niższy w odniesieniu do zwiększenia wartości uzyskanego wsparcia, to powiększenie technicznego uzbrojenia pracy było wyższe. Ponadto wsparcie otrzymywane w ramach JPO działało pozytywnie na techniczne uzbrojenie pracy w gospodarstwach rolnych bez względu na jego położenie, jednak wpływ PU był odwrotny.

W każdym z regionów zwiększenie uzyskanych PU powodowało spadek wartości aktywów trwałych na roczną jednostkę pracy.

Również płatności o charakterze środowiskowym, a więc płatność rolno-środowiskowa i wsparcie działalności rolniczej na obszarach ONW, dodatkowo wpływały na wydajność pracy w gospodarstwach rolnych w każdym z regionów, to już na techniczne uzbrojenie pracy jedynie dopłaty rolnośrodowiskowe oddziaływały dodatnio, chociaż wielkość wzrostu była niższa niż zwiększenie kwoty płatności. Wsparcie działalności rolniczej na obszarach ONW było nieistotne, a w przypadku regionu Małopolska i Pogórze (D) skutkowało spadkiem wartości technicznego uzbrojenia pracy. Neutralne oddziaływanie płatności na obszarach ONW na techniczne uzbrojenie pracy wynikało z charakteru tej płatności. Ujemny wpływ płatności ONW na poziom technicznego uzbrojenia pracy w regionie D wynika z dominacji gospodarstw samozaopatrzeniowych, dla których z perspektywy rachunku ekonomicznego bardziej dogodne jest korzystanie z usług mechanizacyjnych oraz wycofanie się z produkcji zwierzęcej.

Na wydajność pracy pozytywnie oddziaływały również dotacje do produkcji oraz kosztów jej wytwarzania, przy czym w każdym regionie wpływ wsparcia kosztów produkcji na wartość dodaną na jednostkę pracy był nieznacznie wyższy niż wsparcie kosztów. Na wartość aktywów trwałych na roczną jednostkę pracy pozytywnie wpływały jedynie dopłaty do kosztów produkcji. Wyjątek stanowiły gospodarstwa rolne z regionu D, na których wydajność pracy płatności te działało dodatnio, przy jednoczesnym braku istotnego wpływu analizowanego wsparcia na techniczne uzbrojenie pracy tych gospodarstw rolnych.

Dotacje do kłesk żywiołowych istotnie pozytywnie rzutowały na techniczne uzbrojenie pracy z wyjątkiem regionu C, jednakże kierunek wpływu tego wsparcia na wydajność pracy zależał już od regionu, w którym znajdowało się gospodarstwo rolne. Wzrost o 1 zł dopłat związanych z kłeskami żywiołowymi powodował zwiększenie wartości dodanej na jednostkę pracy średnio o ok. 0,33 i 0,53 zł odpowiednio w regionach C i D, o tyle analogiczna zmiana wysokości uzyskanych dopłat skutkowałą spadkiem wydajności pracy średnio o ok. 1,19 i 0,41 zł odpowiednio w regionach A i B.

W przypadku dotacji do zalesienia, stanowiących premię pielęgnacyjną oraz zalesieniową, istotny wpływ zarówno na wydajność pracy, jak i techniczne uzbrojenie pracy odnotowano jedynie wśród gospodarstw rolnych z regionu A.

Odmienny kierunek wpływu w zależności od regionu wystąpił również w przypadku płatności z tytułu zazielenienia. Wsparcie to nie miało istotnego wpływu na kształtowanie się wydajności pracy oraz technicznego uzbrojenia pracy w gospodarstwach rolnych z regionu A. Oddziaływanie płatności z tytułu zazielenienia na aktywa trwałe na roczną jednostkę pracy było istotnie dodatnie w regionie B, z kolei istotnie ujemne w regionie D. W przypadku gospodarstw rolnych z regionu C wzrost wsparcia powodował z jednej strony spadek wydajności pracy, z drugiej wzrost technicznego uzbrojenia pracy. Poziom wzrostu technicznego uzbrojenia pracy wynikający z jednostkowego wzrostu płatności z tytułu zazielenienia był zbliżony w regionach B i C.

Płatności do bydła i krów istotnie wpływały zarówno na wydajność, jak i techniczne uzbrojenie pracy jedynie w regionie C, czyli na obszarze specjalizującym się w chowie bydła, a przede wszystkim produkcji mleka. Wzrost wsparcia o 1 zł przekładał się na wzrost wartości dodanej oraz aktywów trwałych na jednostkę pracy średnio o ok. odpowiednio 2,41-2,59 oraz 11,71 zł.

Bez względu na analizowany region, dopłaty do inwestycji pozytywnie wpływały na techniczne uzbrojenie pracy w gospodarstwach rolnych, ze względu na fakt, że obejmowały przedsięwzięcia inwestycyjne o różnorodnym charakterze, uwzględniały specyfikę każdego regionu. Jednak różnie oddziaływały wydajność samego czynnika pracy. Co więcej, wpływ ten był ujemny w przypadku zdefiniowania wydajności pracy jako wartości dodanej netto na osobę pełnozatrudnioną. Dla wydajności pracy mierzonej jako wartość dodana brutto przypadająca na roczną jednostkę pracy wpływ dopłat do inwestycji był nieistotny statystycznie. Wychodząc z założenia, iż wzrost kapitału jako jednego z czynników produkcji powinien powodować – przy ustalonych zasobach pozostałych czynników – wzrost produkcji, a tym samym wzrost wydajności pracy, pośrednio można wnioskować o nieracjonalnym zachowaniu gospodarstw rolnych względem alokacji czynników produkcji oraz o stosowaniu zbyt kapitałochłonnych technik wytwarzania wynikających z udzielanego wsparcia do inwestycji.

Rozdział III. Ochrona zdrowia mieszkańców wsi jako determinanta realizacji celu tematycznego Umowy Partnerstwa

III.1. Wprowadzenie

Motywnym przewodnim realizacji najważniejszej obecnie strategii rozwoju Unii Europejskiej Europa 2020 jest koncepcja inteligentnego rozwoju, czyli postępu gospodarczego osiąganego w następstwie prowadzenia działalności innowacyjnej, edukacyjnej i badawczej w różnych dziedzinach. Dla wdrażania tak zdefiniowanego rozwoju, w Polsce podstawowe znaczenie ma dokument Umowa Partnerstwa, który wyznacza sposób wykorzystania funduszy UE w ramach polityki spójności, wspólnej polityki rolnej i wspólnej polityki rybołówstwa. Innymi słowy, Umowa Partnerstwa (UP) jest dokumentem określającym kierunki interwencji w latach 2014-2020 trzech polityk unijnych w Polsce – Polityki Spójności, Wspólnej Polityki Rolnej i Wspólnej Polityki Rybołówstwa. Instrumentami realizacji UP są krajowe programy operacyjne (KPO) i regionalne programy operacyjne (RPO). UP określa z jednej strony kontekst strategiczny w wymiarze tematycznym i terytorialnym, z drugiej zaś wskazuje oczekiwane rezultaty oraz obowiązujące ramy finansowe i wdrożeniowe. W zapisach UP podkreślono znaczenie dopasowania interwencji do priorytetów i potrzeb określonych terytoriów. Tym samym realizowane są m.in. działania wzmacniające konkurencyjność wszystkich regionów, w tym obszarów wiejskich.

W obrębie celów UP wyróżnia się cztery priorytety finansowania ze środków europejskich: otoczenie sprzyjające przedsiębiorczości i innowacjom, spójność społeczną i aktywność zawodową, infrastrukturę sieciową na rzecz wzrostu i zatrudnienia oraz środowisko i efektywne gospodarowanie zasobami. Są one realizowane w ramach określonych celów tematycznych (CT) wskazanych w projektach rozporządzeń UE. W ramach każdego z nich zdefiniowano cel szczegółowy interwencji oraz oczekiwane rezultaty pierwszego i niższych rzędów. Polska realizuje wszystkie 11 celów tematycznych.

Jednym z celów tematycznych UP jest „Promowanie włączenia społecznego, walka z ubóstwem i wszelką dyskryminacją” (CT 9). W dokumencie tym wykluczenie społeczne rozumiane jest jako wykluczenie z życia społeczno-gospodarczego spowodowane ubóstwem oraz jako wykluczenie z dostępu do

usług publicznych warunkujących możliwości rozwojowe. W tym kontekście wykluczenie z dostępu do usług publicznych może być spowodowane z jednej strony ich brakiem lub niewystarczającą jakością na danym obszarze, z drugiej zaś wysokimi kosztami. Przeprowadzone badania wykazały, iż w celu zrealizowania określonych działań w ramach CT9 niezbędne jest prowadzenie kompleksowych działań, przede wszystkim skupionych na tzw. ryzykach socjalnych, które są głównymi przyczynami ubóstwa i wykluczenia. Bezspornie podstawową przyczyną ubóstwa jest brak miejsc pracy oraz szczególnie, w przypadku osób doświadczających długotrwałego bezrobocia, narastające bariery w znalezieniu i podjęciu pracy, które niejednokrotnie są niemożliwe do pokonania bez odpowiedniego i indywidualnego wsparcia zewnętrznego. Niemniej ważny jest również stan zdrowia społeczeństwa^{32,33}, gdyż choroba, czy też niepełnosprawność oraz podeszły wiek zwiększają także ryzyko ubóstwa i wykluczenia społecznego, powodując w konsekwencji nie tylko ograniczenie dochodów, ale także i wzrost kosztów niezbędnego funkcjonowania człowieka, jak i rodziny, której jest członkiem. Podkreślenia jednak wymaga fakt, iż niezależnie od sytuacji dochodowej i materialnej wykluczenie społeczne wynika z relatywnie niskiego dostępu do usług publicznych, w tym także do usług zdrowotnych.

Celem tej części pracy jest analiza uwarunkowań dotyczących ochrony zdrowia ludności na obszarach wiejskich, w tym m.in. badaniu poddano główne wskaźniki dotyczące stanu zdrowia społeczeństwa, uwarunkowania wpływające na stan zdrowia ludności na wsi oraz dostępność do placówek świadczących tego typu usługi. Podjęto także próbę spojrzenia na zagadnienie ochrony zdrowia w Polsce w odniesieniu do wybranych innych krajów. Do analiz wykorzystano głównie dane

³² Od drugiej połowy ubiegłego wieku wiele rozważań dotyczących problematyki społecznej pozostaje pod wpływem nowej ekonomii. Pojęcie to ściśle związane jest z oddziaływaniem czynnika ludzkiego na wzrost gospodarczy. Dlatego też prawidłowością rozwojową krajów świata jest wzrost znaczenia inwestycji w człowieka w osiągnięciu kolejnych etapów postępu ekonomicznego. W literaturze przedmiotu wydatki na edukację czy ochronę zdrowia traktowane są jako inwestycje w jakość kapitału ludzkiego, którego potencjał powiększa się właśnie poprzez inwestowanie w człowieka. Jakość kapitału ludzkiego wzrasta nie tylko przez: kształcenie, doksztalcanie i doskonalenie kadr; migracje oraz gromadzenie informacji i badania naukowe, ale także poprzez ochronę zdrowia (wpływającą na długość życia, vitalność, siłę i wigor ludzi).

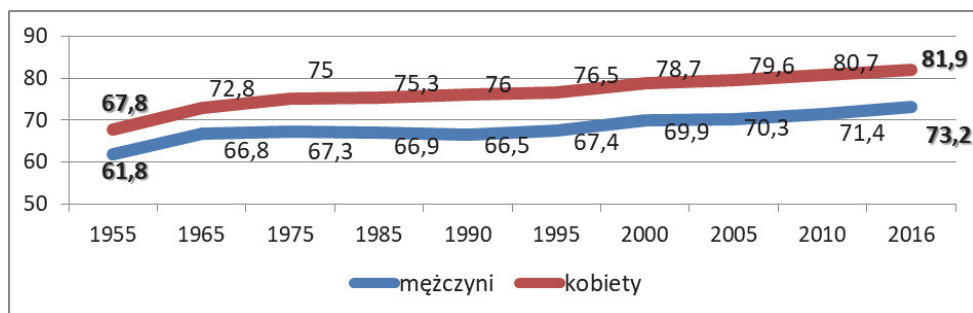
³³ Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) określiła w Konstytucji z 1948 r. zdrowie jako: „*stan pełnego, dobrego samopoczucia fizycznego, psychicznego i społecznego, a nie tylko jako brak choroby lub zniezdolnienia*”. W ostatnich latach definicja ta została uzupełniona o „*sprawność do prowadzenia produktywnego życia społecznego i ekonomicznego*”.

GUS oraz dane pozyskane w badaniach ankietowych³⁴ Zakładu Polityki Społecznej i Regionalnej IERIGŻ-PIB oraz wybrane pozycje literatury przedmiotu. Okres obserwacji dotyczy przede wszystkim okresu po akcesji Polski do UE.

III.2. Wybrane wskaźniki stanu zdrowia ludności

Najważniejszymi wskaźnikami w odniesieniu do zdrowotności ludności są średnia długość życia, która pokazuje, w jakim wieku najczęściej umierają kobiety i mężczyźni w danym kraju oraz wskaźnik śmiertelności niemowląt wyrażony liczbą zgonów noworodków na 1000 urodzeń żywych.

Wykres III.1. Średnia długość życia mężczyzn i kobiet w Polsce

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Według raportu WHO, (maj 2014)³⁵ obecnie na świecie oczekiwana długość życia dla kobiet to 73 lata, natomiast dla mężczyzn 68 lat. W Polsce średnia oczekiwana długość życia wynosi 77 lat. W przypadku kobiet jest to ponad 81 lat, natomiast dla mężczyzn nieco ponad 73 lata. Dane zgromadzone zarówno

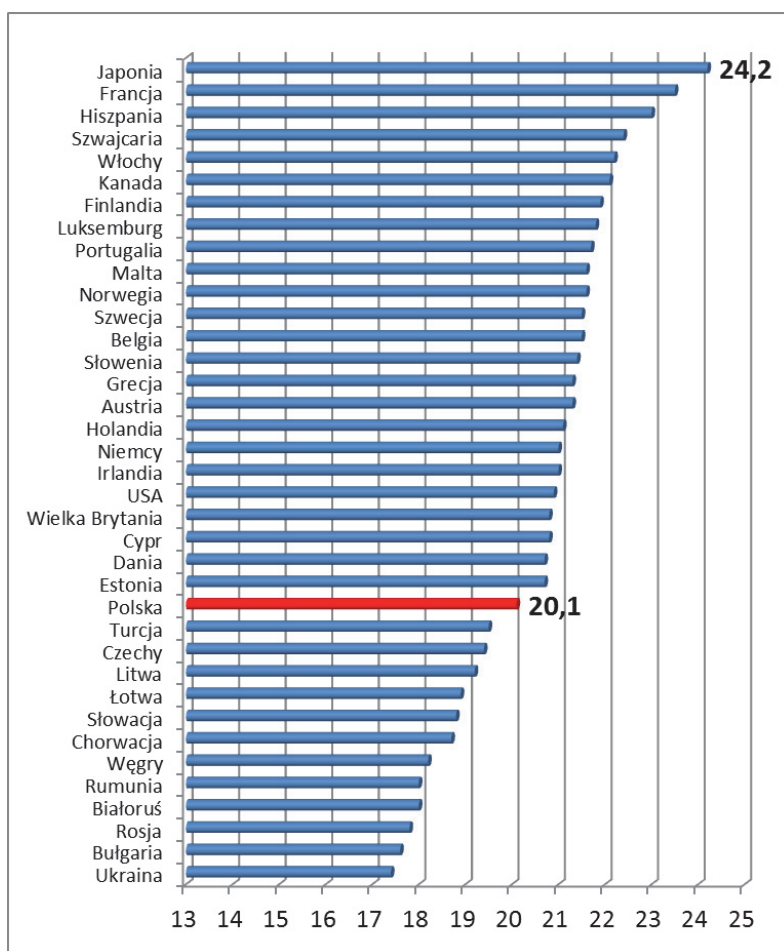
³⁴ W latach 2000, 2005 i 2011 badaniem IERiGŻ-PIB objęto wszystkie gospodarstwa domowe w 76 miejscowościach wiejskich, położonych na terenie całej Polski. W roku 2016 przeprowadzono ankietę w 10 wsiach, które wybrano spośród miejscowości badanych w latach wcześniejszych (Aneks, Mapa A.3).

³⁵ Raporty i badania dotyczące przypuszczalnej długości życia sporządzane są na podstawie szeregu czynników. Takich jak: najczęściej występujące choroby w danym kraju (na przykład nowotwory, choroby serca, dolegliwości psychiczne), liczba śmiertelnych wypadków (na przykład komunikacyjnych, podczas pracy), poziom życia społeczeństwa (warunki mieszkalne, dochody, uprawiany zawód), wartość dochodów mieszkańców (im wyższy dochód, tym większa średnia długość życia), śmiertelność dzieci do 5 roku życia, dostęp do opieki społecznej i medycznej, klimat miejsca zamieszkania (temperatura powietrza, wilgotność, kłęski żywiołowe), płęć.

w każdym kolejnym raporcie WHO oraz opracowaniach GUS pokazują, że z roku na rok mieszkańcy zarówno Europy, jak i Polski umierają coraz później. Jest to zasługa nie tylko postępu medycyny, ale również i zwiększenia świadomości na temat zdrowego stylu życia (ruch, dieta, odpoczynek). Wykres III.1 prezentuje wzrost średniej długości życia mężczyzn i kobiet w Polsce w okresie ostatnich kilkudziesięciu lat.

Wykres III.2a. Przeciętne dalsze trwanie życia w Polsce i wybranych krajach

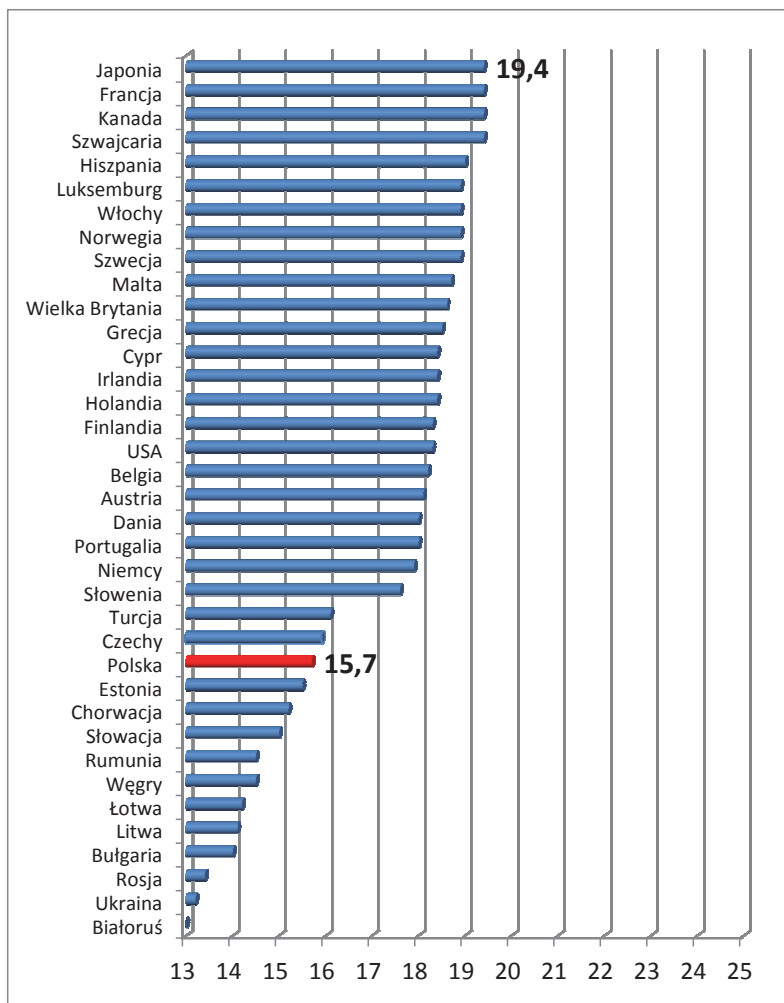
Kobiety w wieku 65 lat w 2015 r.

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Wykres III.2b. Dalsze trwanie życia w Polsce i wybranych krajach

Mężczyźni w wieku 65 lat w 2015 r.

Źródło: Na podstawie danych GUS.

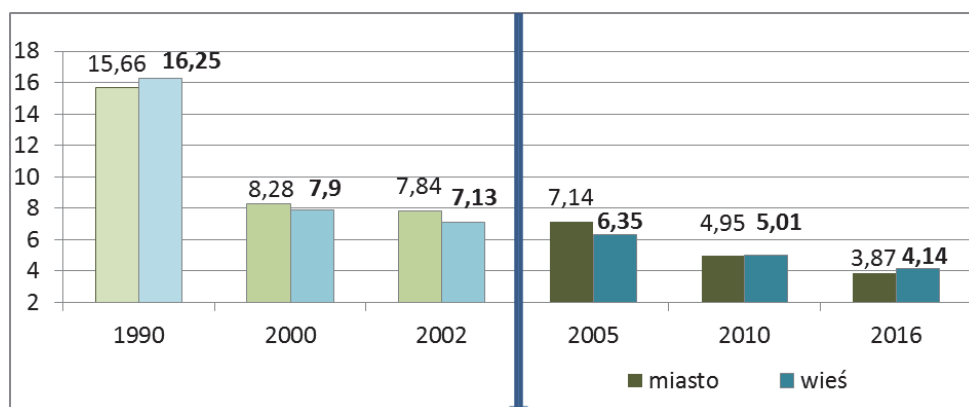
Chociaż średnia długość życia mężczyzn i kobiet w uległa znaczącemu wydłużeniu zarówno w odniesieniu do początków XXI wieku, jak i lat wcześniejszych, to w porównaniu z innymi krajami (Wykres III.2a i Wykres III.2b) przeciętne dalsze trwanie życia³⁶ zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn w Polsce,

³⁶ Według definicji GUS (Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2017, Dział VI Ludność) *Przeciętne dalsze trwanie życia* wyraża średnią liczbę lat, jaką ma jeszcze do

jest krótsze niż w innych krajach. Wyprzedzają nas zarówno kraje Europy Zachodniej, jak i kraje skandynawskie, ale także Estonia czy też Słowenia.

Jednym z ważniejszych wskaźników, dotyczących nie tylko procesów demograficznych, ale również wskaźnikiem odzwierciedlającym sytuację społeczno-ekonomiczną i poziom opieki zdrowotnej w danym kraju jest śmiertelność niemowląt³⁷. Poziom tego wskaźnika odbierać można jako swoisty poziom rozwoju cywilizacyjnego, jakości życia, poziom nauki i jakości usług medycznych na danym terenie. Współczynnik zgonów niemowląt na wsi i w mieście, w roku 2016 był czterokrotnie niższy niż jeszcze na początku lat 90. XX wieku i ulega stopniowemu obniżaniu, zarówno w odniesieniu do niemowląt w miastach jak i na obszarach wiejskich. Pozytywnym zjawiskiem jest także wyrównywanie poziomu tego wskaźnika w obu zbiorowościach (Wykres III.3).

Wykres III.3. Współczynnik zgonów niemowląt na wsi i w mieście (na 1000 żywych urodzeń)

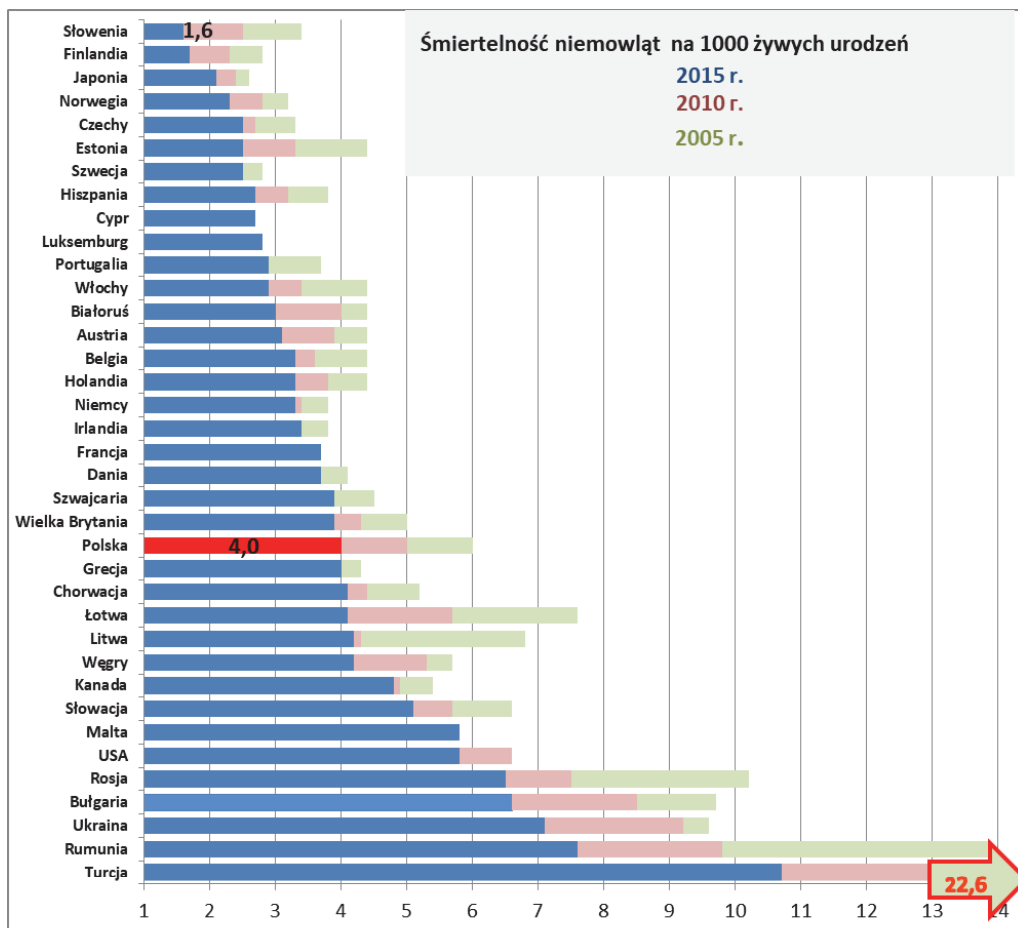
Źródło: Na podstawie danych GUS.

przeżycia osoba w wieku x lat, przy założeniu stałego poziomu umieralności z okresu, dla którego opracowano tablice trwania życia.

³⁷ Według definicji GUS: **Współczynnik zgonów niemowląt** – to liczba zgonów niemowląt (dzieci w wieku 0 lat) w danym okresie na 1000 urodzeń żywych z tego samego okresu. Za zgon uważane jest w myśl definicji, trwałe, nieodwracalne ustanie czynności narządów niezbędnych dla życia, konsekwencją czego jest ustanie czynności całego ustroju. **Niemowlę** to dziecko w wieku poniżej 1 roku. Z kolei **Urodzenia żywe** to całkowite wydalenie lub wydobywanie z ustroju matki noworodka, niezależnie od okresu trwania ciąży, który po takim oddzieleniu oddycha bądź wykazuje jakiegokolwiek inne oznaki życia, jak czynność serca, tętnienie pępowiny lub wyraźne skurcze mięśni zależnych od woli (mięśni szkieletowych), bez względu na to, czy sznur pępowiny został przecięty lub łożysko zostało oddzielone; każdy taki noworodek jest uważany za żywo urodzonego.

Zmiany w tym zakresie odbierać można jako efekt przemian cywilizacyjnych, w tym głównie postępu technologicznego, jakie obserwowane były w ostatnich dekadach. W wyniku czego ryzyko zgonu najmłodszych dzieci (w pierwszym roku życia) jest niewielkie. Głównymi przyczynami zgonów noworodków i niemowląt w 2015 roku były wady wrodzone (około 30% zgonów) oraz tzw. choroby okresu okołoporodowego (około 50% zgonów niemowląt i 60% zgonów noworodków).

Wykres III.4. Współczynnik zgonów niemowląt w Polsce i wybranych krajach

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Należy podkreślić, iż jednocześnie ponad 20% zgonów noworodków urodzonych przedwcześnie, spowodowane było poważnymi wrodzonymi wadami

rozwojowymi, zniekształceniami i aberracjami chromosomowymi, blisko jedną trzecią stanowiły tzw. wrodzone wady rozwojowe układu krążenia, w tym przede wszystkim serca (Szamotulska, Mierzejewska, 2017). W Polsce odnotowano powyższe pozytywne zmiany w odniesieniu do tematyki śmiertelności niemowląt i osiągnięto relatywnie dobry poziom współczynnika zgonów w tej grupie dzieci. Podkreślenia wymaga fakt, iż chociaż sytuacja jest u nas lepsza nawet niż np. w USA, Kanadzie i poziom omawianego współczynnika jest zbliżony do Wielkiej Brytanii, Szwajcarii, to w szeregu krajów Europy i świata dokonano w tym zakresie jeszcze większego postępu (Wykres III.4).

Tym samym w wielu już krajach zwiększoną uwagę, w odniesieniu do ochrony zdrowia, skierowano na problemy zdrowotne dorosłych (np., choroby układu krążenia nowotwory czy też inne choroby cywilizacyjne), gdyż kwestie zdrowia dziecka i matki uznano za rozwiązywane (Szamotulska K., Mierzejewska E., 2017).

III.3. Wybrane uwarunkowania wpływające na stan zdrowia ludności na wsi

Opieka zdrowotna jest jednym z najważniejszych czynników decydujących o poziomie życia ludności (Kowalski, 1998). Na stan zdrowia społeczeństwa wpływa szereg czynników. W uproszczeniu można je pogrupować na te, które są wynikiem uwarunkowań otaczającego środowiska (czynniki zewnętrzne), czyli związane zarówno ze stanem środowiska naturalnego, warunkami pracy, jak i z infrastrukturą dotyczącą opieki zdrowotnej. Jednocześnie na stan zdrowia bezpośrednio wpływ mają także zachowania zdrowotne i styl życia społeczeństwa (czynniki wewnętrzne).

Przy określaniu determinant stanu zdrowia ludności wiejskiej, która zaangażowana jest bezpośrednio w proces produkcji rolniczej, należy uwzględnić, obok warunków życia na wsi, również specyfikę pracy, która charakteryzuje się różnorodnością wykonywanych czynności w ciągu dnia, zróżnicowanymi warunkami pracy, nieregularnym czasem pracy, który nierzadko przekracza 10 godzin w ciągu dnia. Wszystko to wpływa także na częste zmiany rytmu dnia (m.in. różne pory posiłków). Negatywnie na stan zdrowia rolników wpływają także niesprzyjające warunki klimatyczne, do których zaliczyć można: ciągłe zmiany temperatury, nasłonecznienie, zmiany wilgotności powietrza czy wiatry (Wrzochalska, 2014). Dodatkowo podczas szeregu prac, zwłaszcza na tzw. wolnym powietrzu, rolnik jest zazwyczaj całkowicie odizolowany (zajmuje tak

zwane jednoosobowe stanowisko pracy) i tym samym znajduje się poza zasięgiem kontroli innych osób, zatem istotna staje się także edukacja na rzecz prozdrowotnych zachowań, ponieważ to, jak zachowa się w przypadku zagrożenia, może mieć najważniejszy wpływ na dalszy proces leczenia, a nierzadko może być też działaniem ratującym życie. Podkreślić należy, iż na terenach większości wsi są relatywnie dobre warunki lokalowe (Wrzochalska, 2017), gdzie można prowadzić kursy, szkolenia czy też zajęcia, w tym także uwzględniając określone grupy osób, np. rolników, osoby z niepełnościami, czy też dla seniorów.

II.3.1. Wyposażenie gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania

W ostatnim dziesięcioleciu odnotowano także znaczący postęp w odniesieniu do wyposażenia gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania. Praktycznie w każdym gospodarstwie domowym, w Polsce korzysta się z pralki automatycznej, jest odbiornik telewizyjny czy też inne urządzenia, które relatywnie niedawno uznawane były jako przedmioty o wyższym standardzie czy też przedmioty luksusowe (Wrzochalska, 2006; 2016). Zwraca uwagę także fakt, iż niezależnie od grupy społeczno-ekonomicznej, odnotowywany jest relatywnie wysoki odsetek rodzin posiadających dostęp do Internetu (Tabela III.1), korzystających z komputerów czy też telefonów komórkowych.

Nierzadko są to przedmioty nowej generacji (laptopy, tablety, smartfony). Dostęp do Internetu, korzystanie z komputera oraz wszystkie wymienione cyfrowe urządzenia pozwalają członkom rodzin w miastach i na obszarach wiejskich włączyć się w nowoczesny proces rozwoju społeczeństwa.

W odniesieniu do ochrony zdrowia dostęp do Internetu oraz umiejętność obsługi komputera, w tym innych urządzeń elektronicznych, umożliwia korzystanie z coraz bardziej dostępnych e-usług medycznych, np. zapisy do lekarzy, śledzenie wyników badań itp.

Tabela III.1. Wyposażenie gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe				
	Rolnicy	Pracujący	Pracujący na rachunek własny	Emeryci	Ogółem
	2010				
Telefon komórkowy	94,9	98,9	98,9	72,0	88,9
<i>smartfon</i>	43,4	62,2	69,2	16,1	45,4
Komputer	74,7	85,0	92,3	30,1	64,6
<i>laptop, tablet</i>	60,9	76,8	87,3	30,9	60,3
Dostęp do Internetu	62,2	78,7	89,0	26,8	59,2
<i>Internet szerokopasmowy</i>	41,5	57,7	66,4	18,6	43,0
Drukarka	52,1	54,4	71,9	16,5	41,0
Samochód osobowy	91,0	73,2	91,5	35,2	59,5
Rower	92,4	71,2	73,6	50,5	63,9
	2016				
Telefon komórkowy	98,8	99,7	99,3	89,0	95,7
<i>Smartfon*</i>	56,2	71,7	77,0	22,0	53,4
Komputer	85,5	92,5	96,6	45,2	75,2
<i>laptop, tablet*</i>	66,8	80,0	87,4	34,5	63,2
Dostęp do Internetu	83,7	80,0	96,3	44,0	74,0
<i>Internet szerokopasmowy</i>	63,3	70,1	73,6	32,1	56,1
Drukarka	45,4	40,5	59,6	14,0	32,0
Samochód osobowy	94,8	77,1	92,4	39,6	63,7
Rower	89,6	70,2	73,5	47,6	62,5

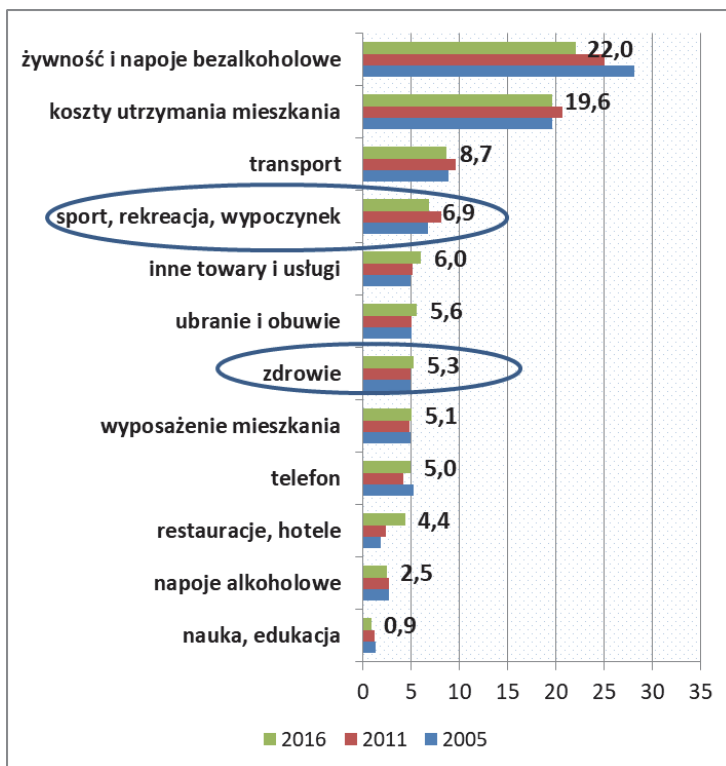
* 2015

Źródło: Na podstawie danych GUS.

III.3.2. Wydatki na ochronę zdrowia

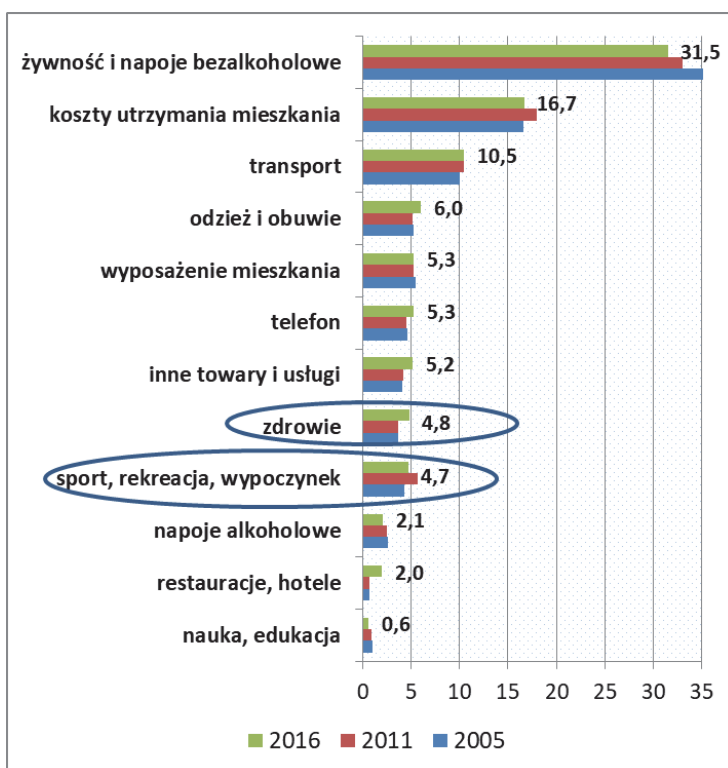
Ogółem w Polsce, w latach 2005-2016 na zdrowie na jedną osobę przeznaczane było nieco ponad 5%, a na sport, rekreację oraz wypoczynek kolejne blisko 7% (Wykres III.5a) ogółu wydatków gospodarstw domowych. W gospodarstwach domowych rolników, w tym samym okresie, na pozycje te przeznaczano nieco mniej ogółu wydatków na osobę (Wykres III.5b) – na zdrowie 4,8%, na sport i rekreację – 4,7%.

Wykres III.5a. Struktura wydatków na osobę w gospodarstwach domowych ogółem

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Wykres III.5b. Struktura wydatków na osobę w gospodarstwach domowych rolników

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Tabela III.2. Struktura wydatków na osobę w gospodarstwach domowych w roku 2016

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe				Ogółem
	Rolnicy	Pracujący	Pracujący na rachunek własny	Emeryci	
Wydatki ogółem na osobę	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	W tym:				
Higiena osobista	2,6	3,3	3,4	2,5	3,1
Zdrowie	4,8	4,3	4,5	8,3	5,3
<i>Urządzenia i sprzęt medyczny</i>	3,1	2,6	2,4	6,1	3,5
<i>Lekarstwa</i>	2,8	2,2	2,0	5,6	3,1
<i>Usługi ambulatoryjne, inne usługi medyczne</i>	1,5	1,7	1,9	1,9	1,7
Rekreacja, wypoczynek	4,7	7,4	9,7	2,2	6,9
Alkohol, papierosy	2,1	2,6	2,2	2,6	2,5

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Tabela III.3. Parytet wydatków w gospodarstwach domowych
w roku 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe				
	Rolnicy	Pracujący	Pracujący na rachunek własny	Emeryci	Ogółem
	2005				
Wydatki ogółem na osobę	100	128	163	140	129
Higiena osobista	100	207	269	159	186
Zdrowie	100	127	152	256	178
Rekreacja, wypoczynek	100	229	362	176	208
Alkohol, papierosy	100	137	168	130	134
	2016				
Wydatki ogółem na osobę	100	138	161	151	139
Higiena osobista	100	175	213	145	164
Zdrowie	100	125	152	263	156
Rekreacja, wypoczynek	100	215	331	168	203
Alkohol, papierosy	100	165	166	167	160

Źródło: Na podstawie danych GUS.

W 2016 roku wydatki na zdrowie i jego ochronę, we wszystkich wyróżnionych typach rodzin, dotyczyły przede wszystkim zakupu urządzeń i sprzętu medycznego oraz lekarstw. Relatywnie mniej wydawano na usługi laboratoryjne oraz higienę osobistą (Tabela III.2). Najniższym udziałem wydatków na rekreację i wypoczynek (w strukturze wydatków na osobę) charakteryzowały się rodziny emerytów oraz rolników. W tej drugiej wymienionej grupie rodzin, zwraca uwagę fakt, iż także relatywnie najmniej wydawano na alkohol i papierosy, nieznacznie mniej nawet niż w rodzinach osób pracujących na rachunek własny.

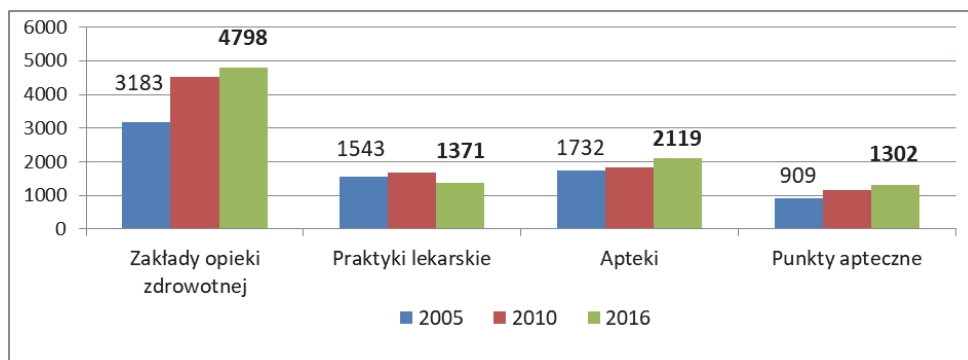
Analizując parytet wydatków w gospodarstwach domowych (Tabela III.3), można zauważyć, iż osoby zamieszkujące w rodzinach rolników były mniej uprzywilejowane w tym zakresie, niż pozostałe osoby zamieszkujące w wyróżnionych grupach rodzin. Niemniej jednak w roku 2016 różnice te były na niższym poziomie niż w roku 2015. Jednocześnie podkreślenia wymaga fakt, iż odnotowano relatywnie dużą poprawę w odniesieniu do struktury wydatków w gospodarstwach domowych rolników i promowania zdrowego stylu życia. Tego typu pozytywne zmiany zauważalne były również jedynie w odniesieniu do osób tworzących rodziny pracujących na własny rachunek.

III.4. Placówki ochrony zdrowia

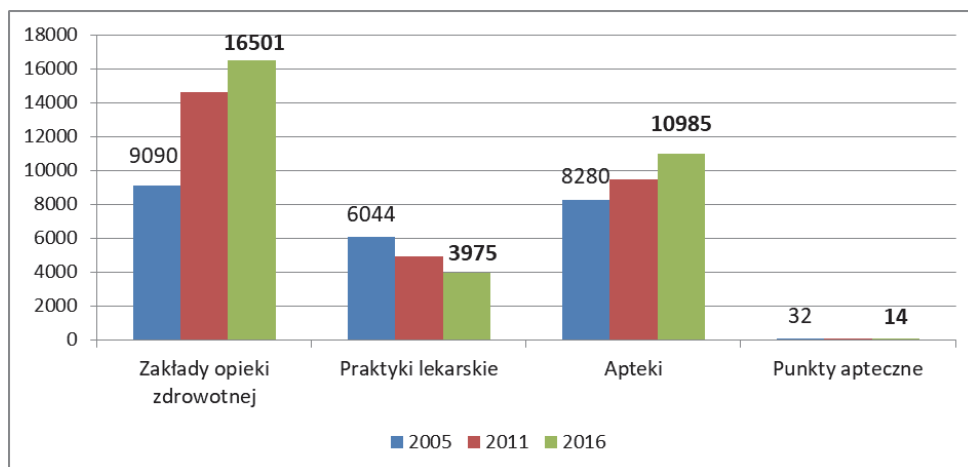
Głównymi placówkami medycznymi są zakłady opieki zdrowotnej (przychodnie), gabinety lekarskie oraz apteki (wraz z punktami aptecznymi). W konsekwencji tego, iż na obszarach wiejskich znajduje się znacznie mniej tych placówek niż w miastach (Wykres III.6 i Tabela III.4) na jeden taki obiekt przypada prawie dwukrotnie więcej osób niż w mieście (Wykres III.7).

Wykres III.6. Placówki ochrony zdrowia

Wieś

Miasto

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Tabela III.4. Placówki ochrony zdrowia i udzielone porady w zakresie ochrony zdrowia mieszkańcom na obszarach wiejskich w latach 2000-2016

Wyszczególnienie	2000	2005	2011	2016
Odsetek zakładów opieki zdrowotnej	33,2	25,9	23,7	22,5
Odsetek praktyk lekarskich	17,1	20,3	24,5	25,6
Odsetek udzielonych porad	17,0	16,2	16,2	15,1
Odsetek porad stomatologicznych	12,6	12,0	12,3	15,4
Odsetek aptek i punktów aptecznych	20,5	24,1	23,9	23,7

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Na obszarach wiejskich udzielana jest także mniejsza ilość porad lekarskich niż w miastach (Tabela III.5). Jednak należy podkreślić, iż w analizowanym okresie (w latach 2005-2016), systematycznie wzrastała liczba porad medycznych udzielonych ludności w obu zbiorowościach. Przede wszystkim pozytywnym zjawiskiem był blisko dwukrotny wzrost porad stomatologicznych, jakie udzielone były mieszkańcom wsi w roku 2016 w odniesieniu do roku 2011. Zarówno mieszkańcy miast, jak i wsi, w analizowanym okresie, rzadziej zgłaszali się po porady lekarskie udzielane w ramach tzw. praktyk lekarskich, gdzie w większości przypadków świadczone są płatne usługi medyczne.

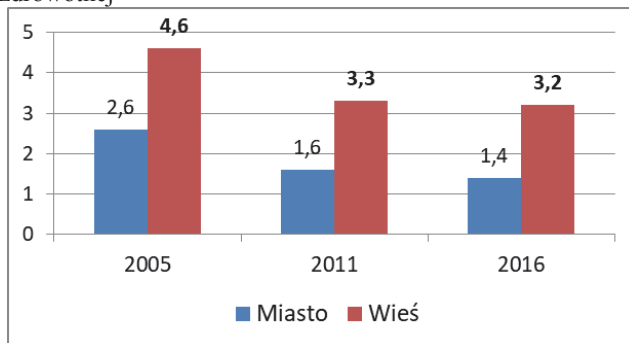
Tabela III.5. Udzielone porady w zakresie ochrony zdrowia mieszkańcom na obszarach wiejskich i w miastach w latach 2005-2016

Wyszczególnienie	2005	2011	2016
Wieś			
Udzielone porady ogółem w tys.	37 146	43 808	48 698
w ramach praktyk lekarskich	5 055	4 056	2 839
stomatologiczne	2 102	2 870	5 332
Miasto			
Udzielone porady ogółem w tys.	201 315	234 815	274 413
w ramach praktyk lekarskich	17 736	13 620	10 078
stomatologiczne	15 491	20 398	29 207

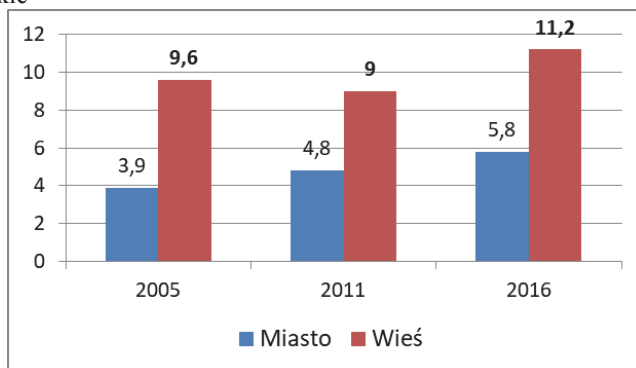
Źródło: Na podstawie danych GUS.

Wykres III.7. Liczba osób (w tys.) przypadająca na jedną placówkę ochrony zdrowia w latach 2005-2016

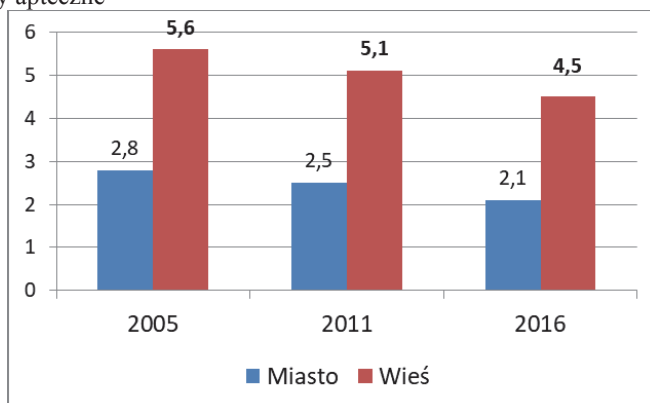
Zakłady opieki zdrowotnej

Praktyki lekarskie

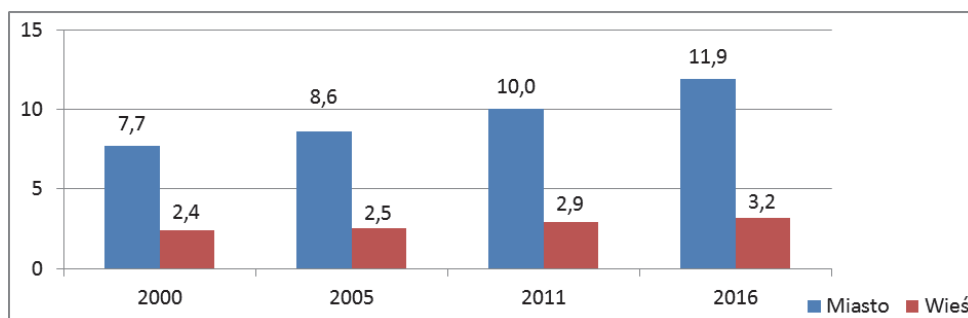
Apteki i punkty apteczne

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Zwraca uwagę również relatywnie duże zróżnicowanie w odniesieniu do liczby udzielonych porad lekarskich przypadających na jednego mieszkańca w ciągu roku oraz fakt, iż na obszarach wiejskich, w analizowanym okresie, wskaźnik ten tylko nieznacznie wzrósł z 2,5 w roku 2011 do poziomu 3,2 w roku 2016 (Wykres III.8).

Wykres III.8. Udzielone porady lekarskie na 1 osobę w latach 2000-2016

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Z punktu widzenia mieszkańców wsi najważniejsza jest nie tylko sama liczba placówek związanych z ochroną zdrowia, ale przede wszystkim ich przestrzenna odległość, czyli to, jak blisko miejsca zamieszkania dana placówka znajduje się i jak szybko w razie zaistniałej potrzeby można do niej dotrzeć. Z badań ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, że w roku 2016 ośrodek zdrowia (w tym Gminny Ośrodek Zdrowia) znajdował się rzadziej niż w co czwartej ankietowanej wsi. W większości przypadków ludność zmuszona była pokonać odległość większą niż 5 km. W tym zakresie odnotowano pogorszenie sytuacji w odniesieniu do roku 2011. Przeprowadzone badania uwidocznily również utrudnienia związane z dostępnością do aptek (w tym punktów aptecznych), których brakowało w szeregu ankietowanych wsi (Tabela III.6).

Natomiast relatywnie lepszy był dostęp do gabinetów lekarskich, które w roku 2016 na swoim terenie posiadało 37,5% ankietowanych wsi i do których dostępność się poprawiła w stosunku do wcześniejszego okresu. W ponad połowie wsi, w razie zaistniałej nagłej potrzeby można było skorzystać z pomocy medycznej (był lekarz lub lekarz stomatolog), ale w większości przypadków byli to specjaliści zatrudnieni w prywatnych gabinetach lekarskich, rzadziej pracujący w publicznych placówkach ochrony zdrowia. Jednak dostępność do

profesjonalnej i szybkiej pomocy udzielanej przez wykwalifikowanych ratowników medycznych pogotowia ratunkowego, dla znaczącego odsetka mieszkańców ankietowanych wsi charakteryzowała się swoistymi przestrzennymi utrudnieniami.

Tabela III.6. Odległość przestrzenna ankietowanych wsi do placówek ochrony zdrowia (% wsi)

Lata	We wsi	1-2 km	3-4 km	5-7 km	8-10 km	Ponad 10 km	Odległość max
Ośrodek zdrowia/Gminny Ośrodek Zdrowia							
2016	22,2	-	22,2	44,5	-	22,2	17 km
2011	30,0	-	20,0	40,0	10,0	-	8 km
Gabinet lekarski							
2016	37,5	-	37,5	12,5	-	12,5	17 km
2011	22,0	-	33,3	33,3	10,1	-	8 km
Gabinet stomatologiczny							
2016	11,1	-	22,2	55,5	11,1	11,1	10 km
2011	10,0	-	20,0	40,0	20,0	10,0	16 km
Inne placówki NFZ							
2016	-	-	40,0	20,0	-	40,0	27 km
Pogotowie ratunkowe							
2016	-	-	-	44,5	11,1	44,4	17 km
Apteka (punkt apteczny)							
2016	-	-	44,4	44,4	11,1	11,1	10 km
2011	11,1	11,1	22,2	33,4	22,2	-	10 km
Placówka pomocy medycznej							
2016	55,6	-	33,3	11,1	-	-	5 km
2011	30,0	10,0	20,0	30,0	10,0	-	8 km

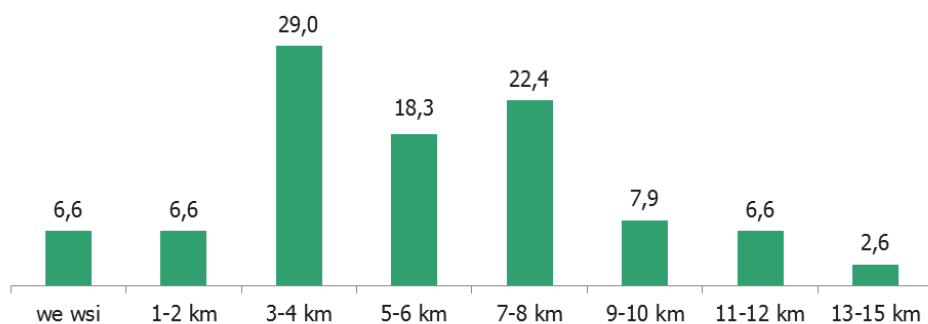
*ośrodek zdrowia, lekarz albo lekarz stomatolog we wsi

Źródło: A. Wrzochalska: *Włączenie społeczne seniorów a rozwój lokalny obszarów wiejskich w Polsce, Rozdział 4 [w]: Chmieleński P. Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A.: Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich, Seria Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2017, s. 114.*

Z badań ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, że na obszarach wiejskich szczególnie brakuje mieszkańcom lekarzy specjalistów, a tym samym czas oczekiwania na tego typu poradę jest bardzo długi. Najczęściej uzyskanie specjalistycznej porady lekarskiej, wykonanie dokładniejszych badań diagnostycznych, skorzystanie z zabiegów rehabilitacyjnych czy też hospitalizacja możliwe są dopiero w większych miejscowościach (gminnych czy też powia-

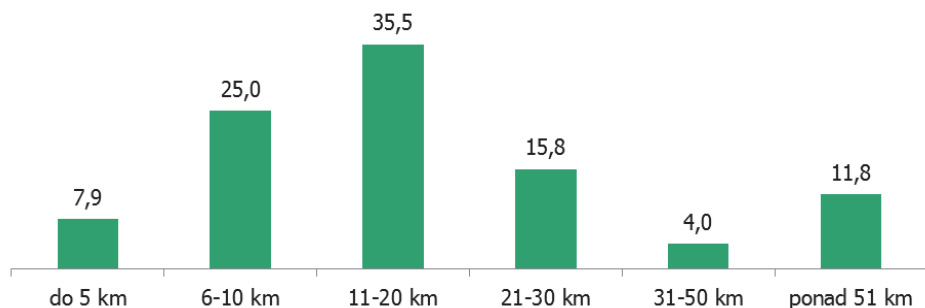
towych), które zazwyczaj są oddalone od wielu miejscowości wiejskich (Wykres III.9 oraz Wykres III.10) i występuje w tym zakresie zróżnicowanie regionalne (Mapa A.1.).

Wykres III.9. Odległość ankietowanych wsi od miejscowości gminnych (% wsi)

Źródło: Wrzochalska A.: *Włączenie społeczne seniorów a rozwój lokalny obszarów wiejskich w Polsce*, Rozdział 4 [w]: Chmieleński P. Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A.: *Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich*, Seria Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2017, s. 111.

Wykres III.10. Odległość ankietowanych wsi od miejscowości powiatowych (% wsi)

Źródło: Wrzochalska A.: *Włączenie społeczne seniorów a rozwój lokalny obszarów wiejskich w Polsce*, Rozdział 4 [w]: Chmieleński P. Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A.: *Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich*, Seria Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2017, s. 111.

W przypadku odległości do miejscowości gminnych mieszkańcy blisko co siódmej wsi mieli do pokonania odległość do 2 km, w blisko co trzeciej dystans ten był nie większy niż 5 km, w co czwartej wsi była to odległość do 8 km, a w co dziesiątej było to więcej niż 10 km. Średnio dystans ten wynosił 5,6 km. Dalej niż siedziby gmin, od miejscowości wiejskich położone były miasta powiatowe. Najczęściej była to odległość 11-20 km (więcej niż co trzecia wieś) oraz 6-10 km (co czwarta wieś), a mieszkańcy co szóstej wsi byli zmuszeni pokonać nawet ponad 30 km, aby dostać się do miejscowości powiatowej. Średni dystans od ankietowanej wsi do miasta powiatowego wynosił 28,6 km.

Przemieszczanie się ludności wiejskiej do pobliskich miejscowości było w zdecydowanej większości utrudnione. Na terenie 80% ankietowanych wsi znajdowały się przystanki autobusowe, w 10% wsi były one położone w odległości 1-2 km. W pozostałej grupie wsi najdalszy z przystanków oddalony był o 3 km. Pomimo relatywnie dobrego dostępu do komunikacji autobusowej i świadczeniu tego typu usług transportowych przez nierzadko kilku przewoźników, mieszkańcy większości wsi zgłaszali uwagi, iż w ciągu doby jest zdecydowanie za mało kursów autobusowych, co utrudnia przemieszczanie się i załatwianie wszelkiego rodzaju spraw (Tabela III.7).

Tabela III.7. Odległość przestrzenna do przystanków autobusowych oraz stacji kolejowych (% wsi)

Lata	We wsi	1-2 km	3-4 km	5-7 km	8-10 km	Ponad 10 km	Odległość max
Przystanek autobusowy							
2016	80,0	10,0	10,0	-	-	-	3 km
2011	80,0	20,0	-	-	-	-	2 km
2005	90,0	10,0	-	-	-	-	1 km
Przystanek/stacja kolejowa							
2016	10,0	10,0	10,0	20,0	-	40,0	17 km
2011	10,0	10,0	10,0	30,0	10,0	30,0	19 km
2005	20,0	-	10,0	20,0	20,0	20,0	17 km

Źródło: Wrzochalska A., (2017): *Włączenie społeczne seniorów a rozwój lokalny obszarów wiejskich w Polsce [w:] Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich, Seria Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 112.*

Szczególnie utrudniony był transport w godzinach popołudniowych, nawet powrót z pracy osób zatrudnionych w pobliskich miejscowościach. Nierzadko przez wieś przejeżdżał tylko autobus zawożący i przywożący dzieci do pobliskich szkół. Zdecydowanie gorsza sytuacja była w odniesieniu do transportu kolejowego. Jedynie co dziesiąta wieś posiadała przystanek/stację kolejową, a w znaczącym odsetku wsi (40%) mieszkańcy mieli do pokonania dystans ponad 10 km.

Szczególnie w przypadku ludzi starszych, relatywnie często pokonanie dystansu kilku kilometrów w celu skorzystania z autobusu czy też z pociągu jest niemożliwe. Podkreślenia wymaga fakt, iż co prawda odnotowano poprawę wyposażenia gospodarstw domowych w samochody osobowe (Tabela III.1), a z badań prowadzonych w IERiGŻ-PIB wynika, iż na wsi w roku 2016, auto posiadało średnio 85,7% ogółu wiejskich rodzin, jednak w większości wsi odnotowano, iż głównie bez samochodu były rodziny osób z najstarszych grup wiekowych, w tym osoby samotne. Osoby starsze relatywnie częściej niż osoby w młodszych grupach wiekowych korzystają z porad lekarskich, przeprowadzają badania lekarskie, czy też korzystają z rehabilitacji oraz zaopatrują się w leki. Częściej też nie posiadają prawa jazdy, przez co skorzystanie, w razie zaistniałej potrzeby, przez nich z samochodu, np. pozostałych członków rodziny, jest niemożliwe. Sytuacja ta wiąże się w większości przypadków ze swoistym uzależnieniem osób starszych od pozostałych członków rodziny lub osób trzecich, w razie potrzeby przemieszczenia się (w tym także do oddalonego przystanku autobusowego), w celu nie tylko wizyty u lekarza, ale także załatwienia spraw w urzędzie, czy też zakupów (Wrzochalska, 2018).

III.5. Wybrane zagadnienia związane z ochroną zdrowia w Polsce i innych krajach

W poniższej tabeli (Tabela III.8) zebrane są dane dotyczące ważniejszych wskaźników związanych z ochroną zdrowia ludności w wybranych krajach. Pierwszą grupę stanowią państwa, w których śmiertelność niemowląt jest na najniższym poziomie, a mieszkańcy żyją najdłużej (kolor czerwony). W drugiej grupie (kolor niebieski) znalazły się kraje, w których wskaźniki te są zdecydowanie mniej optymistyczne³⁸. Zwraca uwagę brak istotnego zróżnicowania w odniesieniu do liczby szpitali i łóżek szpitalnych (na 100 tys. ludności), gdyż

³⁸ Wykres III.2a i III.2b oraz Wykres III.4 zamieszczone we wcześniejszej części pracy.

w obu zbiorowościach występują kraje z porównywalnymi wskaźnikami, podobnie jest też z liczbą ludności przypadającą na jednego lekarza. Z kolei za swoistą prawidłowość w odniesieniu do relatywnie dobrej sytuacji dotyczącej stanu zdrowia, w pierwszej grupie krajów, uznać można mniejszą niż w krajach z drugiej grupy, liczbę ludności przypadającą na jednego pracownika medycznego określonego jako średni personel medyczny (farmaceuci i pielęgniarki).

Tabela III.8. Szpitale i pracownicy medyczni w roku 2015 w wybranych krajach

Kraje	Szpitale	Łóżka szpitalne	Lekarz	Lekarz stomatolog	Farmaceuta	Pielęgniarka
	na 100 tys. ludności		liczba ludności na 1 pracownika medycznego			
Japonia	6,7	1317	427	1269	593	92
Francja	4,6	613	310	1513	918	98
Norwegia	*	376	228	1173	1102	58
Włochy	1,8	320	255	1250	851	180
Polska	2,8	656	435	3050	1367	195
Rumunia	2,4	596	423	1292	1165	156
Turcja	2,0	268	554	3152	2843	512
Rosja	3,5	848	252	3497	20 205	116
Ukraina	4,2	786	333	1665	29 509	149

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Nierzadko farmaceuta jest nie tylko osobą udzielającą pacjentowi informacji dotyczącej zapisanych przez lekarza leków, ale także i pierwszym kontaktem osoby potrzebującej pomocy (porady) medycznej. Dlatego też przede wszystkim na terenach wiejskich, gdzie dostęp do lekarzy bywa utrudniony spełniają oni bardzo ważną rolę. W wielu krajach, podobnie jak i w Polsce podejmowane są działania dotyczące wsparcia działań dotyczących ochrony zdrowia, właśnie na poziomie średniego personelu medycznego, w tym zwiększenia kompetencji i możliwości kontaktu z pacjentami. W Polsce od kilkunastu lat działa system tzw. długoterminowej opieki domowej i hospicjum domowego (Wrzochalska, 2017). Świadczą je podmioty lecznicze (w niedalekiej przyszłości mają zmienić nazwę na zakłady lecznicze), obejmujące swoim zasięgiem najczęściej powiaty. Ten system opieki jest dużo tańszy niż hospitalizacja pacjenta. Przeznaczony jest on przede wszystkim dla pacjentów geriatrycznych, ale korzystają z niego także przewlekle chorzy czy też osoby po przebytych operacjach. W tym przypadku ten rodzaj opieki świadczony jest najczęściej czasowo. Jest to pomoc udzielana przez wykwalifikowane pielęgniarki, polegająca na indywidualnych wizytach

(w zależności od potrzeb, o częstotliwości najczęściej kilku wizyt w miesiącu) w domu podopiecznego. Podczas wizyty m.in. monitorowany jest stan chorego, dozowanie leków, pobierany materiał do badań laboratoryjnych, udzielane są pacjentowi oraz ewentualnie jego najbliższemu, wskazówki w odniesieniu do stanu zdrowia, a w razie potrzeby – wzywana pomoc lekarska. Taka wizyta to także swoiste wsparcie psychiczne dla pacjentów (w tym przede wszystkim bardzo ważne w odniesieniu do seniorów) i ich najbliższych oraz bardzo ważny element edukacji opiekuńczo-medycznej. Usługi tego typu świadczone są w ramach kontraktów z NFZ. Ten system to ważny instrument znoszenia barier opieki nad osobami starszymi w Polsce. Bardzo ważne jest, aby system ten był szeroko upowszechniany także na obszarach wiejskich, zwłaszcza mając na uwadze, iż dostępność do placówek ochrony zdrowia jest także zróżnicowana regionalnie (Mapy A.2 –A.5. Aneks).

Podsumowanie

W ramach określonych głównych priorytetów Umowy Partnerstwa w Polsce realizuje się wszystkie 11 celów tematycznych, finansowanych ze środków Unii Europejskiej. Działania dotyczące ochrony zdrowia i poprawiające dostępność społeczeństwa wiejskiego do instytucji i placówek świadczących opiekę zdrowotną wpisują się także w realizację tych celów.

Na obszarach wiejskich, w ostatnich kilkunastu latach sytuacja odnośnie opieki zdrowotnej ulegała nieznacznej poprawie. Wskazane pozytywne zmiany związane z opieką zdrowotną na wsi, jak i walory środowiskowe (własna żywność, świeże powietrze, możliwość rekreacji, a także wysiłek fizyczny, jaki stale jest potrzebny przy wykonywaniu szeregu prac) także wpływa pozytywnie na stan zdrowia mieszkańców wsi.

Analizy dotyczące dwóch najważniejszych wskaźników: śmiertelności niemowląt oraz wydłużenia długości życia mieszkańców wsi i miast znacząco się poprawiły w stosunku do lat wcześniejszych, niemniej jednak wiele krajów Europy i Świata nas wyprzedza.

Przeprowadzone badania wykazały relatywnie dużą poprawę w odniesieniu do struktury wydatków w gospodarstwach domowych rolników i promowania zdrowego stylu życia. Tego typu pozytywne zmiany odnotowano też jedynie w grupie osób pracujących na własny rachunek.

Szczególnego zaznaczenia wymaga fakt, iż na obszarach wiejskich, w ciągu ostatnich kilkunastu lat, znacząco poprawiła się dostępność do Internetu

i tym samym większość rodzin wyposażona jest w komputery i inne urządzenia nowej generacji, które nie tylko ułatwiają codzienne życie, ale są także pomocne w odniesieniu do wielu aspektów związanych z ochroną zdrowia. Odbierać to można jako swoistą poprawę szybszego kontaktu (telefonicznego, jak i mailowego) z placówkami ochrony zdrowia czy też w przypadku konieczności wezwania pomocy medycznej.

Niemniej jednak realizacja CT9 Umowy Partnerstwa wymaga zwiększonych działań w zakresie dalszej poprawy dostępności ludności wiejskiej do placówek ochrony zdrowia, w tym przede wszystkim poprawy w zakresie zapewnienia transportu i powiązań komunikacyjnych z miejscowościami gminnymi, powiatowymi. Dlatego też ważne jest powiązanie całej infrastruktury odnoszącej się do ochrony zdrowia z komunikacją (tzn. zarówno możliwością dobrego i sprawnego dojazdu pacjenta do tego typu placówki, jak i wyspecjalizowanej jednostki do chorego).

Ważne jest także dalsze wspieranie i zwiększenie roli średniego personelu medycznego w procesie ochrony zdrowia i działań profilaktycznych.

Literatura

Rozdział I:

- Bański J., 2017. *Rozwój obszarów wiejskich. Wybrane zagadnienia*. PWE, Warszawa.
- Bonfiglio A., Camaioni B., Coderoni S., Esposti R., Pagliacci F., Sotte F., 2017. *Are rural regions prioritizing knowledge transfer and innovation? Evidence from Rural Development Policy expenditure across the EU space*. *Journal of Rural Studies* 53, s. 78-87.
- Bryden J.M., Dawe S.P., 1998. *Development strategies for remote rural regions: what do we know so far*. w: OECD International Conference on Remote Rural Areas: *Developing through Natural and Cultural Assets*, Albarracin, Spain.
- Copus A., van Well L., 2015. *Parallel words? Comparing the perspectives and rationales of EU Rural Development and Cohesion Policy*, w: Copus A.K., de Lima P., (red.). *Territorial Cohesion in Rural Europe. The relational turn in rural development*, Routledge, London and New York, s. 51-78.
- da Rosa Pires A., Pertoldi M., Edwards J., Hegyis F.B., 2014. *Smart Specialisation and innovation in rural areas*. S3 Policy Brief Series No. 09/2014, Joint Research Centre, Luksemburg.
- Daniels T., 2001. *Smart growth: a new American approach to regional planning*. *Planning Practice & Research*, Vol. 16, No 3/4, s. 271-279.
- Freshwater D., 2016. *Economic Transformations: Understanding the determinants of rural growth*, w: Shucksmith M., Brown D.L. *Routledge International Handbook of Rural Studies*, Routledge International Handbooks, London and New York, s. 99-107.
- Godin B., 2016. *Innovation contested. The idea of innovation over the centuries*, Routledge, London and New York.
- Graczyk M., Kulyk P., Kaźmierczak-Piwko M., Augustowski L., 2018. *Ecological innovations in agricultural production as a pro-development factor of the economy*, *Multidisciplinary Aspects of Production Engineering*, 1(1). 603-612.
- Hadyński J., 2015. *Regionalna konkurencyjność obszarów wiejskich*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.
- Halamska M., 2015. *Zróżnicowanie społeczne „wiejskiej Europy”*, *Więś i Rolnictwo* nr 4 (169), s. 47-65.
- Inteligentne wsie. Rewitalizacja usług na obszarach wiejskich* (2018. Przegląd Obszarów Wiejskich UE nr 26, European Network for Rural Development, https://enrd.ec.europa.eu/publications/eu-rural-review-26-smart-villages-revitalising-rural-services_en (pobrano 02.09.2018 r.)
- Karwat-Woźniak B., Dudek M., 2016. *Linkages of farms with the market of agricultural products after Poland's accession to the European Union*, *Agricultural Sciences*, Vol. VIII, Issue 20, Agricultural University - Plovdiv, s. 177-176.
- Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., 2013. *Ludność wiejska oraz jej aktywność zawodowa i sytuacja na rynku pracy*, w: Kielkowska M. (red.), *Rynek pracy wobec zmian demograficznych*, *Zeszyty Demograficzne* nr 1, Instytut Obywatelski, Warszawa, s. 65-92.
- KE 2010a. *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. Komunikat KOM (2010), Bruksela.

KE 2010b. *Polityka regionalna jako czynnik przyczyniający się do inteligentnego rozwoju w ramach strategii Europa 2020*. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, KOM (2010), 553, Bruksela.

KE 2014. *Inwestycje na rzecz wzrostu gospodarczego i zatrudnienia. Promowanie rozwoju i dobrego rządzenia w regionach UE i miastach. Szósty raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej*. Bruksela.

Karpińska A., 2016. *Polityka innowacyjna – od innowacji ku...*, w: Such-Prygiel M., Novikova K. (red.), *Społeczeństwo polskie w drugiej dekadzie XXI wieku: wymiary, problemy, idee*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide de Gasperi w Józefowie, Józefów.

Kozyra J., Siebielec G., 2014. *Stan środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich*, w: Nurzyńska I., Poczta W. (red.) *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, FDPA, Scholar, Warszawa, s. 175-198.

Mazzucato M., 2016. *Innovation, the state and patient capital*, w: Jacobs M., Mazzucato M. (red.), *Rethinking capitalism. Economics and policy for sustainable and inclusive growth*, Wiley-Blackwell, Chichester, 98-118.

McCann P., Ortega-Argiles R., 2013. *Transforming European regional policy: a results driven agenda and smart specialization*. Oxford Review of Economic Policy, Volume 29, No 2, s. 405-431.

McCann P., 2015. *The regional and urban policy of the European Union. Cohesion, Results-orientation and smart specialisation*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

McCann P., Ortega-Argiles R., 2015. *Smart specialisations, regional growth and applications to European Union cohesion policy*. Regional Studies Vol. 49, No 8, Routledge, s. 1291-1302.

Moseley M.J., 2003. *Rural development. Principles and practice*. Sage Publications, London-ThousandOaks-NewDehli.

Naldi L., Nilsson P., Westlund H., Wixe S., 2015. *What is smart rural development?*. Journal od Rural Studies 40, s. 90-101.

Niedzielski E., 2015. *Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój*. Zagadnienia ekonomiki rolnej 2, s. 84-93.

Podręcznik Oslo. Zasady gromadzenia i interpretacji danych dotyczących innowacji 2005. wydanie trzecie, OECD, Eurostat, Paryż.

Potencjał innowacyjny gospodarki: uwarunkowania, determinanty, perspektywy (praca zbiorowa) 2016. NBP, Warszawa.

Rosner A., Stanny M., 2016. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap II. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich*, FEFRWP i IRWiR PAN, Warszawa.

Saraceno E., 2013. *Disparity and Diversity: their use in EU rural policies*. Sociologia Ruralis, vol. 53, No. 3, s. 331-348.

Sikorska A., 2013. *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*. IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Sikorska A., 2013b. *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Stan środowiska w Polsce. Sygnały 2016 2016. GIOŚ, Warszawa.

Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł., 2018. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III*, FEFRRP, IRWiR PAN, Warszawa.

Stuiver M., Leeuwis C., van der Ploeg, J.D., 2004. *The power of experience: farmers' knowledge and sustainable innovations in agriculture*, w: *Seeds of transition: Essays on novelty production, niches and regimes in agriculture*, Van Gorcum, s. 93-118.

Teräs J., Dubois A., Sörvik J., Pertoldi M., 2015. *Implementing smart specialisation in sparsely populated areas*. S3 Working Papers Series no 10/2015, JRC Technical Papers, Sewilla.

Tödling F., 2011. *Endogenous approaches to local and regional development policy*, w: Pike A., Rodriguez-Pose A., Tomaney J. (red.) *Handbook of local and regional development*, Routledge, London, New York, s. 333-343.

Wasilewski A., 2013. *Stan środowiska naturalnego, rolnictwo ekologiczne i agroturystyka we wsiach objętych ankietą IERiGŻ-PIB*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Zarycki T., 2014. *Innowacjonizm jako legitymizacja. Dyskursy innowacji, gospodarki opartej na wiedzy, społeczeństwa informacyjnego i pokrewne w perspektywie krytycznej*. Zarządzanie Publiczne nr 1 (27)/2014, s. 20-34.

Zegar J.St., (red.) 2017. *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (39)*. Monografie PW 2015-2019 nr 47, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Rozdział II:

Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r., 2017. GUS, Warszawa.

Chmielewska, B., Zegar, J.St., 2018. *Procesy konwergencji i dywergencji wsi i reszty społeczeństwa w zakresie dochodów*, w: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2018 Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 111-134, DOI: 10.7366/9788373839533.

Chmieliński, P., Dudek, M., Karwat-Woźniak, B., Wrzochalska, A., 2017. *Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich*, Monografie PW 2015-2019 nr 55, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Chmieliński, P., Goraj, L., Karwat-Woźniak, B., Kowalski, A., Sikorska, A., 2009. *Instrumenty oddziaływania Polski na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń rolników*, ekspertyza dla Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Dochodowość gospodarstw rolnych w UE., 2018. IGR, Warszawa. www.institutrolny.pl/images/doc/dochody.pdf – data dostępu 15.12.2018.

Dudek, M., 2010. *Kapitał ludzki w rolnictwie oraz instrumenty wspierające jego rozwój*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Dudek, M., Karwat-Woźniak, B., 2018. *The scale and conditions of deagrarianisation in Poland* w: Wigier M and Kowalski A. (red.), *The Common Agricultural Policy of the European Union – the present and the future. EU Member States point of view*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, Monografie PW 2015-2019 nr 73.1 s. 235-246.

Efektywność i demografia unijnego rolnictwa., 2018. IGR, Warszawa. <http://www.institutrolny.pl/publikacje/519-efektywnosc-i-demografia-unijnego-rolnictwa>.

Figura M., 2017. Wyniki ekonomiczno-finansowe gospodarstw z uprawami polowymi na tle gospodarstw nastawionych na pozostałą produkcję roślinną oraz gospodarstw ogółem w Polsce, *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 104(1) s. 110-120.

Frenkel, I., 2018. *Ludność wiejska*, w: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2018 Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 25-64, DOI: 10.7366/9788373839533.

Gadomski, W., 2015. *Najpierw wydajność, potem wynagrodzenia*, Obserwator Finansowy, <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/najpierw-wydajnosce-potem-wynagrodzenia/>, dostęp: 10.08.2018.

Gołaś, Z., 2010. Czynniki kształtujące wydajność pracy w przedsiębiorstwach przemysłu spożywczego, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* nr 4, s. 30-50.

Gołębiowska, B., 2010. *Kierunki podejmowanych działań inwestycyjnych w gospodarstwach rolniczych o zróżnicowanych powiązaniach z otoczeniem*, *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G - Ekonomika Rolnictwa*, t. 97, z. 4.

Góral, J., Rembisz, W., 2017. *Wynagrodzenia i wydajność pracy w rolnictwie polskim na tle pozostałych krajów Unii Europejskiej*, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* nr 119, s. 119-139, DOI: 10.22630/EIO CZ.2017.119.29.

Graduk, K., 2016. Wpływ funduszy europejskich na rozwój gospodarstw rolnych na przykładzie powiatu ząbkowskiego, praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. St. Urbana, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wydział Inżynierjno-Ekonomiczny.

Grzelak, A., 2008. *Znaczenie rolnictwa dla kształtowania sytuacji gospodarczej w kraju. Wybrane problemy na podstawie doświadczeń Polski po 1990 roku*, *Roczniki Naukowe, SERIA*, t. X, z. 1.

Johnson, D. G., (2002). *The declining importance of natural resources: lessons from agricultural land*, *Resource and Energy Economics* nr 24 (1-2. s. 157-171.

Karwat-Woźniak, B., 2015. *Przeobrażenia w zasobach i strukturze użytkowania gruntów rolnych w Polsce*, w: A. Sikorska (red.) *Kierunki przeobrażeń strukturalnych oraz uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, *Monografie PW 2015-2019* nr 18, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 79-123.

Karwat-Woźniak, B., 2011. *Wyposażenie gospodarstw indywidualnych w techniczne środki produkcji*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Karwat-Woźniak B., Dudek M., 2016. *Linkages of farms with the market of agricultural products after Poland's accession to the European Union*, *Agricultural Sciences*, Vol. VIII, Issue 20, Agricultural University- Plovdiv, s. 177-176.

Klepacki B., Radochońska-Wasiewicz E., 2017. *Sytuacja ekonomiczna małych i średnich przedsiębiorstw korzystających z programu wzrostu konkurencyjności*, *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 119. s. 5-21.

Komisja Europejska., 2017. *CAP Context Indicators 2014-2020*, https://ec.europa.eu/agriculture/cap-indicators/context_pl dostęp 01.02.2018.

Kowalski, A., Wigier, M., Wieliczko, B. (red.), 2014). *WPR a konkurencyjność polskiego i europejskiego sektora żywnościowego*, Monografie PW 2011-2014 nr 146, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Kusz, D., Misiak, T., 2017. *Wpływ technicznego uzbrojenia pracy i postępu technicznego na wydajność pracy w rolnictwie*, Rocznik Naukowe SERIA, t. 19, z. 2, s.145-150.

Mały Rocznik Statystyczny Polski., 2018. GUS, Warszawa.

Mrówczyńska-Kamińska, A., 2012. *Wydajność pracy w gospodarce żywnościowej w Polsce i Niemczech*, Roczniki Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, T. 99, z. 2, s. 69-75.

Nowak, A., 2011. *Zmiany w wydajności rolnictwa Polski i innych krajów Unii Europejskiej*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Problemy Rolnictwa Światowego, t. 11 (26) z. 1, s. 130-139.

Odpowiedź Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi na interpelację poselską nr 16 656., 2017.

Osuch, D., Goraj, L., Skarżyńska, A., Grabowska, K., 2004. *Plan wyboru próby gospodarstw rolnych Polskiego FADN*, Warszawa.

Karwat-Woźniak, B., Pawłowska, A., Chmieliński, P., 2018. *Oddziaływanie płatności w ramach WPR 2007-2013 na wydajność pracy oraz techniczne uzbrojenie pracy w rodzinnych gospodarstwach rolnych w Polsce*, IERiGŻ-PIB, Warszawa (maszynopis).

Pawlak, J., 2008. *Inżynieria rolnicza a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, w: *Agrobiznes a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, Prace naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu nr 1192, Wrocław.

Pawlak, J., 2005. *Racjonalna mechanizacja a zrównoważony rozwój rolnictwa*, w: *Rola infrastruktury i techniki w zrównoważonym rozwoju rolnictwa*, IBMER, Warszawa.

Pietrzak, M.B., Walczak, D., 2014. *The analysis of the agrarian structure in Poland with the special consideration of the years 1921 and 2002*, *Bulg. J. Agric. Sci.* 20, s. 1018-1039.

Poczta, W. (red.), 2013a. *Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw Unii Europejskiej – wpływ WPR*, GUS, Warszawa.

Poczta, W., 2012. *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, w: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi* Fundacja na rzecz rozwoju polskiego rolnictwa, Wyd. nauk. Scholar, Warszawa.

Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017. GUS, Warszawa

Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2006. GUS, Warszawa

Sapa, A., 2014. *Pozycja konkurencyjna wybranych regionalnych ugrupowań handlowych na globalnym rynku rolno-żywnościowym*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, nr 1 (31), s. 113-121.

Skodlarski, J., Matera, R., 2005. *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Sikorska, A. M., 2014. *Dylematy w definiowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych (na przykładzie Polski)*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 4, s. 63-74.

Świstak, M., 2015. *Wspólna Polityka Rolna*, w: M Świstak., J. Tkaczyński, (red.) *Wybrane polityki publiczne Unii Europejskiej: Stan i perspektywy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 127-168, Kraków.

Szczukocka, A., 2012. *Poziom i dynamika zmian zatrudnienia w sektorze rolnym w Polsce na tle innych państw Unii Europejskiej*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Problemy Rolnictwa Światowego, t. 12, z. 2, s. 114-122.

Timmer, C.P., 2007. *The Structural Transformation and the Changing Role of Agriculture in Economic Development: Empirics and Implications*, American Enterprise Institute, Washington DC.

Tomczak, F., 2004. *Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, SGH, Warszawa.

Użytkowanie gruntów rolnych w 2017 r., 2018. GUS, Warszawa.

Wąsowicz, J., 2013. *Sektorowe zróżnicowanie wydajności pracy w polskiej gospodarce*, Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach nr 160, s. 190-198

Woś, A., 2001. *Konkurencyjność wewnętrzna rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa.

Woś, A., 2000. *Inwestycje i akumulacja w rolnictwie chłopskim w latach 1988-1998*, IERiGŻ, Warszawa.

Wrzascz, W., 2013. *Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw w Polsce objętych FADN*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 1, s. 73-90.

Zajac, D., 2014. *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*, Prace Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, Monografie i Opracowania nr 17, Rzeszów.

Zegar, J.St., 2008) *Dochody w rolnictwie (metodologia, stan i tendencje)*. Konferencja IERiGŻ-PIB-SGGW, Warszawa, <https://docplayer.pl/50451469-Dochody-w-rolnictwie-metodologia-stan-i-tendencje.html> - data dostępu 10 listopada 2018.

Zegar, J.St., 2005. *Koncepcja badań na rolnictwem społecznie zrównoważonym*, Monografie PW 2005-2009 nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Zegar, J.St., 2009. *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Rozdział III:

Kowalski A., 1998. *Spoleczne uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa*, Studia i Monografie, IERiGŻ, Warszawa.

Lents N.H., 2018. *Człowiek i błędy ewolucji. Niepotrzebne kości, zepsute geny i inne niedoskonałości ludzkiego ciała*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.

Morris St., Devlin N., Parkin D., 2012. *Ekonomia w ochronie zdrowia*, ABC a Wolters Kluwer business, Warszawa.

Szamotołska K., Mierzejewska E., 2017. *Zgony niemowląt i noworodków w latach 1995-2015 w Polsce*, Developmental Period Medicine, 2017; XXI,2,; IMiD, Wydawnictwo Aluna, Warszawa.

Wrzochalska A., 2006. *Poziom życia wiejskich rodzin rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Seria Program Wieloletni 2005-2009, nr 36, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Wrzochalska A., (red. nauk.) 2014. *Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa. Synteza*, Seria Program Wieloletni 2011-2014, nr 130, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Wrzochalska A., 2016. *Wybrane kierunki przemian społecznych na obszarach wiejskich w Polsce*, w: Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Wybrane determinanty polaryzacji społecznej oraz stabilności ekonomicznej na obszarach wiejskich i w rolnictwie*, Seria Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 33, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 11-44.

Wrzochalska A., 2017. *Włączenie społeczne seniorów a rozwój lokalny obszarów wiejskich w Polsce* w: Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich*, Seria Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 87-116.

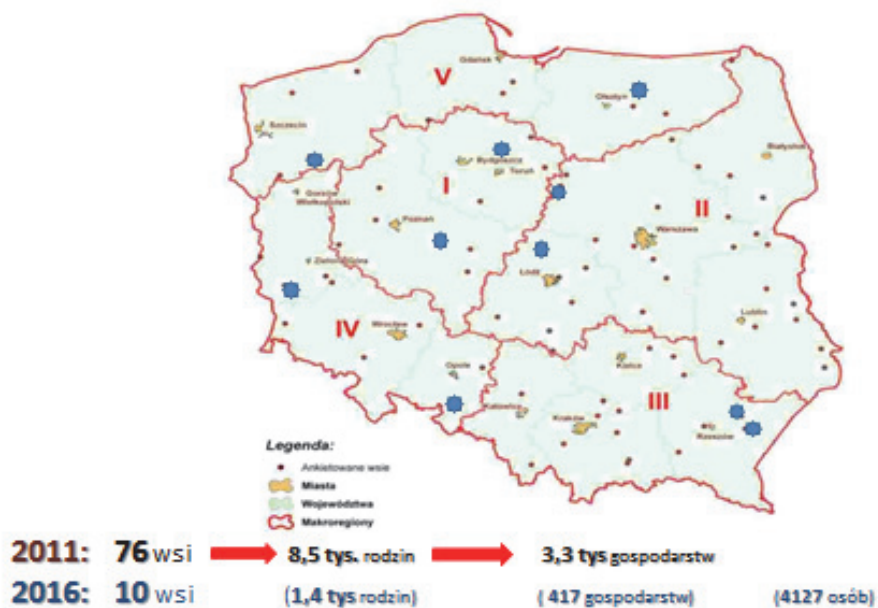
<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/zgony-niemowlat,35,1.html>

https://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2014/en/

Aneks

Mapa. A.1.

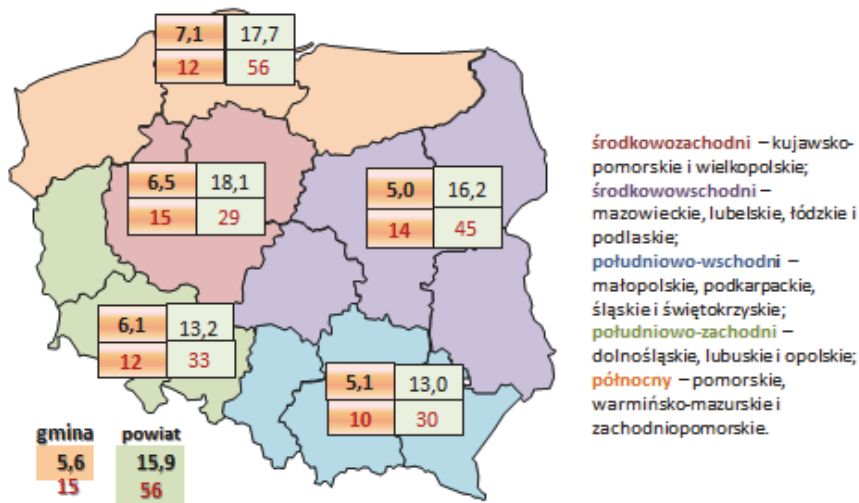
IERiGŻ-PIB: Zakład Polityki Społecznej i Regionalnej Badania ankietowe 2011, 2016

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB

Mapa A.2.

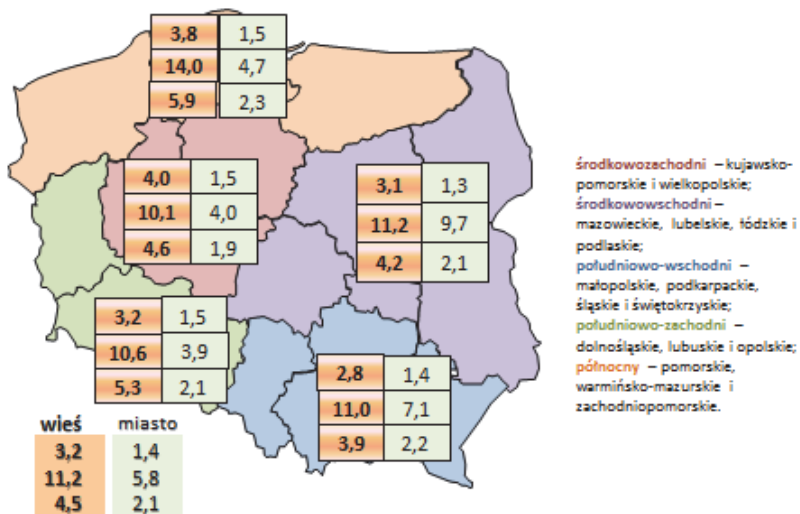
**Odległość wsi od miejscowości gminnych i powiatowych
(średnia i maksymalna w km)**

Źródło: oprac. wg. danych GUS, Rocznik Statystyczny Województw, GUS 2017

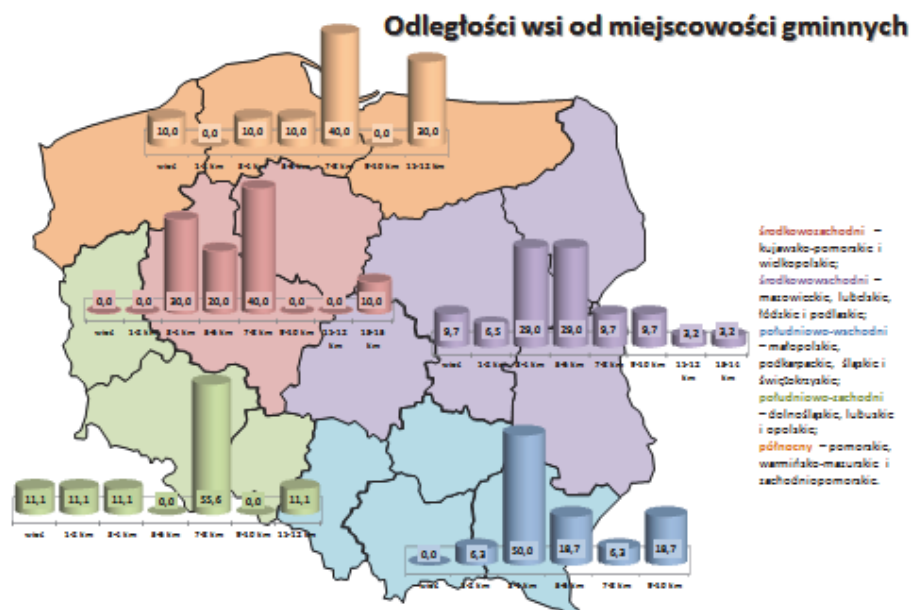
Mapa A.3.

**Liczba ludności na wsi i w mieście w tys. przypadająca na 1: przychodnię, praktykę
lekarską oraz na aptekę i punkt apteczny w 2016 r.**

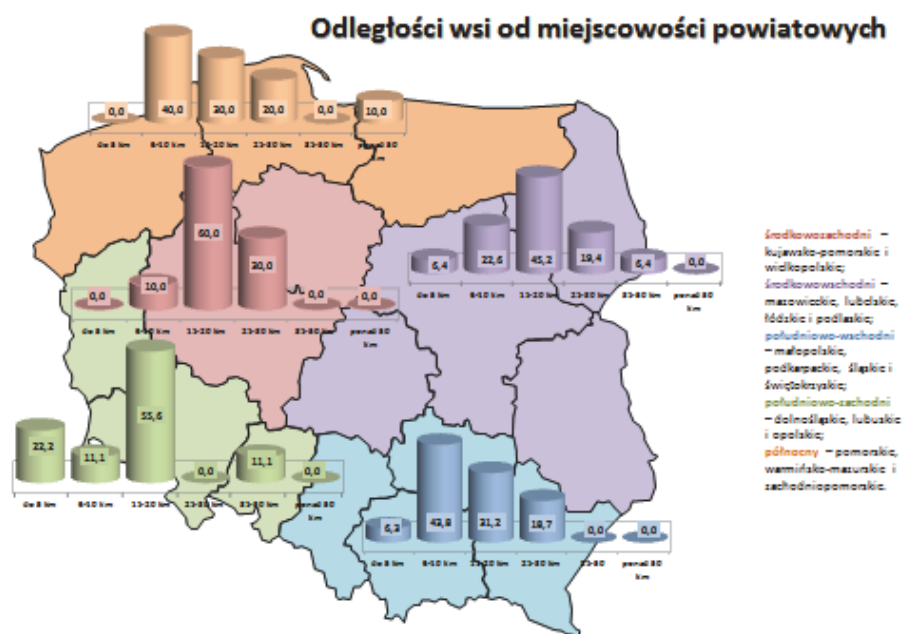
Źródło: oprac. wg. danych GUS, Rocznik Statystyczny Województw, GUS 2017

Mapa A.4.

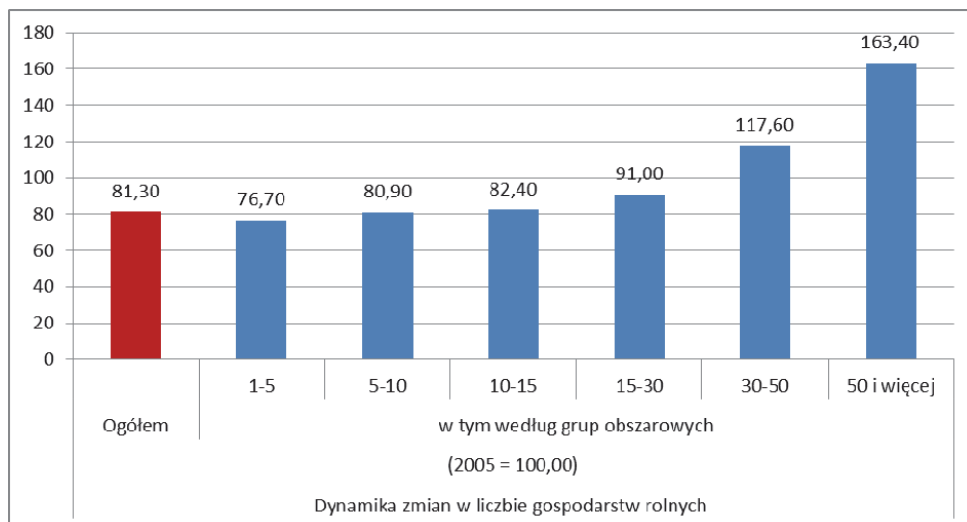
Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2016, 2011

Mapa A.5.

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2016, 2011

Wykres A.1. Zmiany w liczbie gospodarstw rolnych według grup obszarowych w latach 2005-2016

Źródło: GUS, 2007, 2017.

Tabela 1A. Zmiany w liczbie gospodarstw rolnych według grup obszarowych i regionów FADN w latach 2005-2016

Regiony	Dynamika zmian w liczbie gospodarstw rolnych (2005 = 100,00)					
	Ogółem	w tym według grup obszarowych (ha UR)				
		1-5	5-10	10-15	15-30	30 i więcej
Polska	81,3	76,7	80,9	82,4	91,0	135,1
Pomorze i Mazury(A)	84,5	73,6	92,1	74,0	83,7	128,0
Wielkopolska i Śląsk (B)	85,8	81,2	83,8	83,8	87,7	122,0
Mazowsze i Podlasie (C)	84,4	82,7	80,8	81,9	91,7	147,7
Małopolska i Pogórze (D)	73,7	71,0	74,7	93,7	125,1	199,1

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, 2006 oraz Rocznik Statystyczny Rolnictwa, 2017.

Tabela 2A. Zmiany w powierzchni użytkowanej ziemi według grup obszarowych i regionów FADN w latach 2005-2016

Regiony	Dynamika zmian w obszarze użytkowanych gruntów rolnych (2005 = 100,00)					
	Ogółem	w tym według grup obszarowych (ha UR)				
		1-5	5-10	10-15	15-30	30 i więcej
Polska	96,8	79,7	80,1	82,1	118,8	123,0
Pomorze i Mazury	100,1	80,4	90,4	73,8	112,1	111,4
Wielkopolska i Śląsk	98,4	84,9	82,3	83,6	105,6	112,8
Mazowsze i Podlasie	96,5	86,3	79,6	81,4	127,7	155,2
Małopolska i Pogórze	90,3	72,4	75,3	93,8	191,3	170,6

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, 2006 oraz Rocznik Statystyczny Rolnictwa, 2017.

Tabela 3A. Regionalne zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych

Regiony	Ogółem	w tym % według grup obszarowych (ha UR)						
		ha UR						
		1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej	
Polska	2005	100,0	56,3	22,4	9,8	8,3	2,0	1,2
	2016	100,0	53,1	22,3	9,9	9,2	2,9	2,5
Pomorze i Mazury	2005	100,0	39,3	18,5	14,9	16,8	5,4	5,1
	2016	100,0	34,2	20,2	13,0	16,6	7,1	8,9
Wielkopolska i Śląsk	2005	100,0	42,3	23,4	14,1	13,5	4,0	2,7
	2016	100,0	40,0	22,8	13,8	13,8	5,0	4,6
Mazowsze i Podlasie	2005	100,0	47,9	28,4	12,1	9,4	1,7	0,5
	2016	100,0	46,9	27,2	11,8	10,2	2,6	1,4
Małopolska i Pogórze	2005	100,0	79,8	15,4	2,8	1,5	0,3	0,2
	2016	100,0	76,8	15,6	3,6	2,6	0,7	0,7

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, 2006 oraz Rocznik Statystyczny Rolnictwa, 2017.

Tabela 4A. Zmiany w strukturze użytkowania gruntów rolnych według grup obszarowych i regionów FADN

Regiony		w tym % według grup obszarowych (ha UR)						
		Ogółem	ha UR					
			1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej
Polska	2005	100,0	15,9	18,2	13,5	19,1	8,6	24,7
	2016	100,0	13,1	15,0	11,4	18,1	10,6	31,7
Pomorze i Mazury	2005	100,0	4,7	7,0	9,3	17,7	10,5	50,8
	2016	100,0	3,8	6,3	6,8	14,9	11,8	56,4
Wielkopolska i Śląsk	2005	100,0	7,4	12,6	12,6	20,2	11,2	36,1
	2016	100,0	6,4	10,5	10,7	18,2	12,0	42,1
Mazowsze i Podlasie	2005	100,0	15,9	25,5	18,5	23,6	8,0	8,4
	2016	100,0	14,2	21,1	15,6	22,7	10,7	15,8
Małopolska i Pogórze	2005	100,0	47,1	25,4	8,3	7,6	2,7	8,9
	2016	100,0	37,8	21,2	8,7	10,5	5,7	16,1

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, 2006 oraz Rocznik Statystyczny Rolnictwa, 2017.

Tabela 5A. Nakłady inwestycyjne w rolnictwie według regionów FADN (ceny bieżące)

Regiony	Wartość nakładów inwestycyjnych				Wskaźnik zmian (2005 = 100,0)	
	Ogółem (w mln zł) w		Na 1 ha UR (w zł) w		ogółem	na 1 ha UR
	2005	2016	2005	2016		
Polska	2 408,9	5 043,3	157,2	346,8	209,4	220,6
Pomorze i Mazury	510,0	926,5	168,8	309,0	181,7	183,1
Wielkopolska i Śląsk	744,2	1 593,9	174,9	385,6	214,2	220,5
Mazowsze i Podlasie	820,7	1 875,9	144,6	347,1	228,6	240,0
Małopolska i Pogórze	334,0	647,0	141,0	322,3	193,7	228,6

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, 2006 oraz Rocznik Statystyczny Rolnictwa, 2017.

Tabela 6A. Wartości środków trwałych w rolnictwie według regionów FADN
(bieżące ceny ewidencyjne)

Regiony	Wartość środków trwałych				Wskaźnik zmian (2005 = 100,0)	
	ogółem		na 1 AWU		ogółem	na 1 AWU
	(w mln zł) w		(w tys. zł) w			
	2005	2016	2005	2016	roku	
Polska	117 252,8	143 651,0	51,2	85,7	122,5	167,4
Pomorze i Mazury	21 294,9	23 760,9	115,6	158,9	111,6	137,5
Wielkopolska i Śląsk	32 739,0	42 949,4	77,3	127,7	131,2	165,2
Mazowsze i Podlasie	41 758,9	52 734,1	45,0	74,2	126,3	164,9
Małopolska i Pogórze	21 460,0	24 206,6	26,6	55,3	112,8	207,9

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, 2006 oraz Rocznik Statystyczny Rolnictwa, 2017.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład 590 egz., ark. wyd. 7,10

Druk i oprawa: ZAPOL Sobczyk Spółka Jawna